

विदुषीचा अस्त

नलिनी पंडित

इंधारी वाचक चळवळीचे

रुची

ऑगस्ट २००९ • मूल्य १० रुपये

फिलाडेल्फियातील
बीएमएम अधिवेशन

स. न.

रांगा लावून ‘फस्ट डे-फस्ट शो’ बघण्याचा तो काळ होता. सिनेमा सुरु व्हायच्या आधीच सेन्सार बोर्डाचं प्रमाणपत्र रिळांच्या आकड्यांसाठी निरखून पाहिलं जायच. त्याआधी मोजक्याच जाहिराती असायच्या आणि त्या आवडीन पाहिल्या जायच्या. आतासारखा सर्व दिशांनी जाहिरातीचा ओघ नव्हता. प्रत्येक जाहिरात ही परिकथाच भासायची. मनातल्या फॅटसीचं अर्ध्या-एक मिनिटाचं चित्ररूप! यात एक जाहिरात हमखास असायची – ‘लिरील’ची. सर्वत्र हिरवा रंग, लिंबाच्या ताज्या-तजेलदार चकत्या, फेसाळणारा धबधबा आणि ‘लाई लाई लाईलाईला’ अशा लक्षीच्या तालावर बिनधास्त आंयोळ करणारी, हिरव्या बिकिनीतील मदनिका. मदनिकेचं आकर्षण असलं तरी अंतर्मनात बिंबायचं ते तिचं ‘मुक्त’पण. आजच्या काळात त्याला ‘स्पेस’ म्हणतात. विभक्त कुटुंबपद्धती नुकतीच रूढ होऊ लागली असली तरीही वडीलधरे, शेजारी, नातेवाईक यांचा मनात उगाचच धाक असायच्या. आजचा तरुण सिद्धिविनायकाला रांग लावतो ती स्वच्छेन आणि त्याचा देवाशी व्यवहार असतो तो थेट. एवढ्या मुक्तपणे ते त्यावेळी नव्हतं. धर्म, रिवाज यांचा अदृश्य दबाव सतत असायच्या. थोडा वेळ तरी या सगळ्यातून बाहेर पडून धमाल बागडावं असं वाटायचं, अगदी स्वतःच्या सावलीची छायाही मनावर नको असायची. या जबरदस्त ऊर्मीला ही लिरीलची जाहिरात अचूक साद घालायची. काळाप्रमाणे यातल्या मदनिका बदलल्या, पण मूळ कल्पना तीच राहिली. पुढे टी.बी.आला, अनेक चॅनल आले, जाहिरातीच्या गंगा घरात आल्या आणि या ओघात ‘लिरील’चा प्रभाव पुस्ट होत गेला.

गेल्या महिनाभरापासून ‘लिरील’ची जाहिरात परत जोरात दाखवली जात आहे, पण ती जुन्या प्रतिमेशी जुळत नाही. हिरवा रंग नाही, त्या लिंबाच्या तजेलदार चकत्या नाहीत, धबधबा नाही की मदनिका नाही, आणि तिची ती स्वतःची ‘स्पेस’ही नाही! घराच्या एका कोपन्यात लहानशा ‘स्पेस’मध्ये एक दांपत्य आपल्या लहानग्याबरोबर खेळत आहे, तेही घरगुती पांढऱ्या सुती कपड्यात. युनिलिव्हर ह्या कंपनीचं हे उत्पादन आहे. त्यांच्या मते, आता तीन दशकांनंतर त्यांना अभिप्रेत असलेल्या ग्राहकांच्या मानसिक गरजा बदलल्या आहेत. स्वतःची ‘स्पेस’ वरौ भरपूर झाली. आता त्यांना गरज आहे ती लहानशा कुटुंबात एकमेकाला वेळ देण्याची आणि याच गरजेला हा नवीन ‘लिरील’ साद घालतो.

तीन दशकं उलटल्यावर आपल्या ‘ब्रॅंड’चा पुन्हा एकदा मूलभूत विचार करण्याचं आणि काळाप्रमाणे बदल करण्याचं धारिष्ठ्य युनिलिव्हरसारख्या कंपन्या दाखवतात. जवळजवळ असाच मूलभूत विचार कपिल सिबत शिक्षणाच्या बाबतीत करू इच्छितात. असाच मूलभूत विचार हायकोटीनं समलिंगी संबंधाबाबत नुकत्याच एका केसमध्ये केला. या दोन्ही गोष्टींचा प्रचंड ऊहापोह इंग्रजी मीडियानं केला. मराठी समाजासाठी सध्यातरी हे प्रश्न कोसो दूर आहेत.

विचार करणं हे जिवंत समाजाचं लक्षण आहे. विचारांचा जागृत आणि विवेकबुद्धी शाबूत ठेवण्यासाठी पोषक असं काम करण्याकडे ग्रंथालीची सतत धडपड असते.

– संपादक

ग्रंथाली वाचक चळवळीचे मासिक

रुची

ऑगस्ट २००९

वर्ष २९ वे, अंक ८ वा, मूल्य १० रु.

संपादक : दिनकर गांगल

या अंकाचे संपादन : धनंजय गांगल

मुख्यपृष्ठ : ग्रंथाली संगणक विभाग

रुची – वार्षिक वर्गणी : संस्थाना १०० रु.

व्यक्तीना ६० रु.

डिमांड ड्राफ्ट, म.ओ.‘ग्रंथाली’ नावे

पत्रव्यवहार/वर्गणी पाठवण्याचा पत्ता

ग्रंथाली, महापालिका शाळेची इमारत, पहिला मजला,
टोपीवाला लेन, डॉ. भडकमकर रोड पोलिस ठाण्यासमोर,
ग्रॅंटोड, मुंबई ४०० ००७

■ २३८९ २४ ४५ ● फॅक्स : २३८७ ५४ ८१

ग्रंथाली, इंडियन एज्युकेशन सोसायटीची म. फुले कन्याशाळा,
बाबरेकर मार्ग, दादर, मुंबई ४०० ०२८ ■ २४४७ ४८ ४३

Email - granthalii01@gmail.com

अंकात प्रसिद्ध झालेली मते ज्या त्या व्यक्तीची. ‘ग्रंथाली’
चळवळीचे ‘रुची’ हे व्यासपीठासमान मासिक आहे. त्यात
सर्व छटांच्या विचारांना स्थान आहे. मात्र त्याच्याची ‘ग्रंथाली’
विश्वस्त संस्था व तिचे विश्वस्त सहमत आहेत असे नव्हे.

मी जन्मले नाही. सांच्या जगाला मी जन्म दिला. जे तुला हवे होते त्यावर मी कधी वाद केला? स्वतःच्या हाती कागद-लेखणी घेऊन तू काय काय लिहिलेस स्वतःविषयी! पण मी मात्र तळमळत राहिले की तू कधी तरी माझ्या प्रश्नाचे मोकळेपणाने उत्तर देशील! तुझ्यात हिंमत असेल तर ये आणि माझ्याबोरबर एक रात्र काढ.

पुरुषी सत्तेला हा फटकारा दिलाय काशिमी कवयित्री नसीम शफाई यांनी. देशभरच्या आजवरच्या अशा शेकडो महिलांच्या साहित्याचा रसाळ परिचय घडवलाय ‘भारतीय भाषांतील स्त्री-साहित्याचा मागोवा’ या नव्या ग्रंथाने. मोठ्या आकाराच्या, दोन खंडांतील सुमारे १२०० पानांच्या या संचाचं संपादन पुण्याच्या डॉ. मंदा खांडगे यांच्या साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळाने अत्यंत अगत्याने आणि साक्षेपाने केलं आहे. हा संच इतक्या मोलाचा आहे आणि स्त्रीसाहित्याचे इतके लोभस आविष्कार त्यात पानापानावर विखुरलेले आहेत की खरं तर हा ग्रंथराज सर्व भारतीय भाषांमध्ये आवर्जून जायला हवा. यापूर्वी १९९२ साली याच संस्थेतर्फे प्रकाशित झालेला ‘मराठी स्त्री-साहित्याचा मागोवा’ हा तीन खंडांचा संचाही असाच मोलाचा आहे. पण आपल्याकडे लाखावारी रूपये खर्चून आणि रक्त आटवून प्रकाशित केलेली अशी मोलाची पुस्तक पाहिलीही जात नाहीत, हे मोठंच दुर्दैव म्हटलं पाहिजे.

साधारणत: नव्या शतकापासून ते विसाव्या शतकापर्यंतच्या, भारताच्या प्रत्येक प्रांतातील स्त्रीसाहित्याचा सटीक आढावा या ग्रंथात वाचायला मिळतो. जिथे विशिष्ट भाषेविषयी भाष्य करायला मराठी जाणकार मिळाले तिथे त्यांच्याकडूनच लेख मिळवले आहेत; अन्यथा त्या त्या भाषेतील तज्ज्ञांकडून हिंदी/इंग्रजी लेख मिळवून त्यांचे मराठी

स्त्रीहृदयाच्या कोमल पाकळ्या, आर्त विलाप आणि दाहक आग!

सुनील कर्णिक

अनुवाद सादर केले आहेत. पहिल्या खंडात उत्तर भारतातील असमीया, काशिमी, गुजराती, डोगरी, पंजाबी, मैथिली, बांगला, राजस्थानी, संस्कृत आणि हिंदी भाषांतील स्त्री-साहित्याचा आढावा आहे, तर दुसऱ्या खंडात इंग्रजी उर्दू, अंगिड्या, कन्नड, कोकणी, तमिळ, तेलगू, मराठी, मल्याळम आणि सिंधी यांचा परामर्श आहे. पहिल्या खंडासाठी दिल्लीचे डॉ. निशिकांत मिरजकर यांची विस्तृत प्रस्तावना आहे, तर दुसऱ्या खंडासाठी हैदराबादचे द. पं. जोशी यांनी सविस्तर प्रास्ताविक लिहिलं आहे. या दोन्ही प्रस्तावना अतिशय सुरेख, सुबोध आणि गांभीर्याने लिहिलेल्या आहेत. राष्ट्रीय स्तरावर मराठी लेखिकांचं स्थान कोणतं याविषयीही प्रस्तावनाकारांनी योग्य भाष्य केलेलं आहे. या सर्व कारणासाठी केवळ महिलांनीच नव्हे तर सर्वांनीच अवश्य वाचावा असा हा खास ग्रंथ आहे.

यात कोणकोणत्या अंगांनी भारतीय स्त्रीलेखनाचा मागोवा घेतलेला आहे हे मुद्दाम पाहण्याजोगं आहे.

जुन्या काळापासून आजवरच्या साहित्यिक वाटचालीत उमटलेले स्त्रियांचे ठसे इथे टिपलेले आहेत. उदाहरणार्थ, अनेक प्रांतांमधील अजरामर लोकगीतांमध्ये स्त्रीरचनांचा वाटा मोठा आहे. त्यांच्या असंख्य भक्तिगीतांनाही समाजमान्यता मिळाली आहे. पण या सगळ्यातून त्यांचं मुकं स्त्रीमन बोलकं होतं आणि तो उद्गार वाचकाच्या काळजाला भिडतो, हा विशेष वाड्यमय गुण या सर्व

लेखनामध्ये आहे. ‘आपलं अस्तित्व, व्यक्तिमत्त्व कुणी समजून घ्यायला तयार नाही म्हणून त्यांची वेदना भळाभळा वाहायला लागते. I am saint, I am beloved and betrayed असं इंग्रजीतून कविता लिहिणाऱ्या कमला दास यांनी लिहिलं आहे...अगदी गौरी देशपांडे यांच्या लेखनातही तो चडफडाट आहेच...कुणीतरी आपल्याला समजून घ्यावं यासाठी वाटणारी आरती ही या सर्व मंडळींना एका उंबरठ्यावर आणून सोडते,’ असं भाष्य प्रस्तावनाकारांनी केलं आहे.

विसाव्या शतकाच्या आरंभीच साहित्य रोमांटिक आणि स्वप्नरंजन करणारं होतं. त्यात प्रेम या घटकाचा अपरिहार्यपणे समावेश होता. नव्याने विकसित होणाऱ्या चित्रपटांनीही त्याला हातभार लावला. पण ‘ब्राह्मण आणि अब्राह्मण हा संघर्ष तामिळनाडू प्रांतात १९२० नंतर विशेषत्वाने उफाळून आला आणि त्याचं कमी अधिक प्रतिबंब तमिळ लेखिकांच्या रचनांत उमटलं. याचा अर्थ, स्वप्नरंजनवादाला कथाकांदंबरी-लेखनाच्या बाबतीत तरी तमिळ लेखिकांनी गौणत्व दिलं. याच्या विपुल नोंदी या खंडातील निबंधांत आढळतात. ‘अशी नेटकी दखल भाष्यकारांनी घेतलेली आहे.

यानंतरच्या काळात गांधी आणि मार्क्स यांनी स्त्रियांनाही झापाटून टाकलं आणि त्यांची लेखणी वेगळा आविष्कार करू लागली. ‘स्त्रियांमध्ये पुरुषांप्रमाणे प्रतिभा नसते’ असं रवींन्द्रनाथ टागोर एकदा लिहून गेले, तेव्हा त्यांच्या बहिणीने त्यांना जाहीर उत्तर देऊन

गप्प केलं, ही छोटीशी घटनाही या युगान्तराविषयी बरंच काही सांगून जाते.

पुढे फाळणीचा काळ आला. तो अमानुष झंझावात सीमेवरच्या स्त्रियांनी कसा सोसला असेल? आपण कल्पनाही कऱ्ह शकत नाही. पण तिथल्या स्त्रियांच्या साहित्यात याचं ज्वलज्जहाल प्रतिबिंब पडल्याखेरीज राहिलं नाही. बंगली लेखिका ज्योतिर्मयीदेवी यांच्या ‘शेह छेलेटा’ या कथेचा सारांशही वाचण्याची आपली हिंमत होणार नाही, इतका तो तेलाबासारखा जाळणारा आहे. ‘फाळणीच्या वेळी दंग्यात हरवलेली मुलगी राज निर्वासितांच्या लोंद्याबोरोबर दिल्लीला येते. वर्षभरानंतर तिला तिची आई दिल्लीत रस्त्यावर भीक मागताना दिसते. आईच्या कडेवर तान्हा मुलगा असतो. ते पाहून राज आईला ओळख न दाखवता तिथून निघून जाते.’ स्त्री जन्म म्हटल्यावर आपल्या डोळ्यांपुढे जे जे काही उभं राहतं त्यातल्या एखाद्या ठिणगीसारखं हे मूळ नाट्य जहाल आहे. एखाद्या आर्त विलापिकेसारखं, ते अविस्मरणीय आहे. एका प्रसिद्ध हिंदी चित्रपटातील आईच्या तोंडून उमटलेल्या करुणरम्य गीतासारखं: दुनिया में हम आये हैं तो जीना ही पडेगा, जीवन है अगर जहर तो पीना ही पडेगा...

अशा किती तरी उत्कट कहाण्या. स्त्रीची संगतदार रूपं. तिच्या अनुभवाला येणारा पुरुष आणि बदलत्या जमान्यातला ग्रष्टाचाराचा भयानक राक्षस! हे सगळं इतक्या परोपरीने भारतीय स्त्रीच्या लेखणीतून अभियक्त झालं आहे की त्याला उचित अशी दाद आपण देऊ शकत नाही याचीच हळहळ वाटते. यांतल्या तमिळ लेखिकांनी केलेलं जनसमूहांचं चित्रं; ‘अंबॉर्शन स्टेटमेंट’ हे जयप्रभा नामक तेलगू कवयित्रीचंरक्तरंगाच भावकाच्य; ‘ऐवाने गजल’ हे जिलानी बानो यांचं उर्दू आत्मचरित्र; ‘अल्मा कबूतरी’ ही आदिवासींच्या जीवनावरची मैत्रेयी पुष्टा यांची विलक्षण हिंदी कादंबरी; आणि वैश्यांसारखे पुरुष विकत घेऊन त्यांच्यावर लैंगिक अत्याचार करण्याची इच्छा बोलून दाखवणाऱ्या तसलीमा नसरीन!

या सगळ्या विश्वरूपाने आपला महाराष्ट्रीय समाज कसा वावरतो आहे आणि आपल्या मराठी लेखिकांची कामगिरी नेमकी कशी आहे, असे प्रश्न स्वाभाविकच मनात येतात.

मराठी स्त्रीलेखनाचा विस्तृत आढावा घेणारा डॉ.लीला दीक्षित यांचा स्वतंत्र लेख या ग्रंथात आहेच. पण प्रस्तावनाकारांचा विशेष अभिप्राय असा आहे: ‘अच्वल दर्जाचं लेखन गेल्या पन्नास वर्षांत (मराठी) लेखिकांकडून घडलं असं म्हणवत नाही. चरित्रात्मक, आत्मचरित्रात्मक, ऐतिहासिक, पौराणिक अशी विपुल निर्मिती स्त्रियांच्या नावांवर असली तरी निबंधलेखिकेने कक्षेच्या संदर्भात केलेलं वर्गीकरण कादंबरीच्या क्षेत्रात कोलमडून पडतं. त्याचं महत्वाचं कारण, एकूणच मराठी साहित्याच्या, स्थिरी-गतीशी त्याचा संबंध असल्यामुळे उंच उडीसुद्धा फक्त अंगणातच पडते. ती गरुडझेप ठरत नाही ही खंत आहे.’

मराठीच्या संदर्भातली काही नवी नावं मात्र अनपेक्षितपणे पुढे आलेली दिसतात. उदाहरणार्थ १८७६ साली शेवंतीबाई निंकंबे यांनी इंग्रजीत कादंबरीलेखन केल्याची नोंद आहे, तशीच कन्वड पत्रकारिते मध्ये सरस्वतीबाई राजवाडे यांची कामगिरी उल्लेखनीय ठरली आहे. याखेरीज चरित्रलेखनात मराठी लेखिकांनी संपूर्ण देशात आघाडी घेतलेली दिसते; नाट्यलेखनात राष्ट्रीय स्तरावर स्त्रियांची नावं फारशी दिसत नाहीत, पण सई परांजपे आणि ज्योती म्हापसेकर या त्याला अपवाद ठरल्या आहेत; बालवाड्यातही मराठीचं पाऊल अग्रणी ठरलं आहे; आणि गेल्या पन्नास वर्षांतील मराठी लेखिकांच्या समीक्षाग्रंथांची संख्या २०० हून अधिक आहे! या सगळ्याबद्दल त्यांची वाहवा करायलाच हवी...

(‘आपलं महानगर’मधून)

— सुनील कर्णिक
smkarnik06@hotmail.com

दोन ताजी प्रकाशने

चित्रसंवाद

संदीप देवल
मूल्य ८० रुपये
सवलतीत ६० रुपये

नाशिक

सरल धारणकर
मूल्य ५० रुपये
सवलतीत ३० रुपये

नलिनीताईची व माझी ओळख एका परिसंवादाच्या निमित्ताने १९७० च्या दशकात झाली. दोधीही शिक्षणक्षेत्रात असल्यामुळे दिवसेंदिवस वाढत गेली. मैत्रीण असे मी त्यांना म्हणत नाही. मला त्यांच्याबद्दल खूप आदर होता, पण नलिनीताईचे व्यक्तिमत्त्व मला फार गंभीर वाटायचे. त्यामुळे सुरुवातीची काही वर्षे मी त्यांच्यापासून जरा हटके असे. पुढे माझ्या लक्षात येऊ लागले की बाई आपल्याला वाटते तेवढी गंभीर नाही. तरुण मंडळींबोरोबर ही चर्चा करते व त्यांना मार्गदर्शन करत असते. महिलांच्या व इतर चळवळींच्या सभाना हजर राहते. पण, आपण्हून मी बोलते, मी बोलते असे करीत नाही. आयोजकांचे जेव्हा त्यांच्याकडे लक्ष जाई आणी बोलायची विनंती होई त्यावेळी त्या आपली मते सडेतोड मांडलीत. त्यामुळेच चळवळीतली मुले, महाराष्ट्रातील महाविद्यालये त्यांना आवर्जन बोलावत.

नलिनीताई मालवणच्या प्रसिद्ध भांडारकर कुटुंबातल्या. त्यांचा जन्म १९ मे १९२७ रोजी बेळगावला आजोळी झाला. दोन्ही घराण्यांकडून नलिनीताईना शिक्षणाचाच नव्हे तर विद्वतेचा वारसा मिळाला. नलिनीताईच्या शालेय शिक्षणाला चौथ्याच वर्षी सुरुवात झाली. त्याकाळी पाचवीपासून हायस्कूलात शिकायला जावे लागे. पाचवी ते मॅट्रिकर्यातच्या वर्गाना इंग्रजी पहिली ते सहावी व सातवीला मॅट्रिकचा वर्ग म्हणत व ती परीक्षा मुंबई विद्यापीठ घेत असे. नलिनीताई मराठी चौथी पास झाल्यावर इंग्रजी शाळेत जाणार होत्या. मालवणात कोकणे कर्वे आबासाहेब देसाई व त्यांची कन्या गंगूताई यांनी कर्वे विद्यापीठाला (आताचे एस.ए.बी.डी.टी)ला जोडले नमदाबाई देसाई टोपीवाला कन्याशाळा सुरु केली होती. नलिनीताईचे वडील मधुभाऊ व सर्व भांडारकर परिवार स्त्रीशिक्षणाच्या बाजूने होता. पण कर्वे विद्यापीठाचे धोरण मुर्लीना, सुमाता व सुनागरिक, सुगृहिणी करणे असे मर्यादित होते. अभ्यासक्रम त्याच दृष्टीने आखलेले असत. नलिनीताईच्या वडिलांना हे शिक्षण एकांगी वाटले व त्यांनी आपल्या मुलीला या कन्याशाळेत न घालता मालवणच्या प्रसिद्ध टोपीवाला हायस्कूलमध्ये घातले. त्या शाळेत सर्व वर्गात मिळून दहा मुर्लीही नव्हत्या. नलिनीताईच्या वर्गात आणखी दोनच मुली असाव्यात. मुंबई विद्यापीठामध्ये त्यावेळी विज्ञान, गणित हे विषय इंग्रजीतून शिकावे लागत. बाकी सर्व विषयांच्या प्रश्नपत्रिका इंग्रजीत असल्या तरी उत्तरे मात्र मातृभाषेत लिहायला परवानगी होती. त्यामुळे उच्च शिक्षण घेताना इंग्रजी समजत नाही हा प्रकार आतासारखा त्यावेळी होत नसे. नलिनीताई वयाच्या पद्धाराव्या वर्षी उत्तम गुण मिळवून (१९४२) मॉट्रिक झाल्या. वडिलांनी त्यांना पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये घालायचे ठरविले. ते स्वतः त्यांना पुण्याला घेऊन गेले. नलिनीताईना कॉलेजच्याच वसतिगृहात ठेवणे त्यांना प्रशस्त वाटले.

कॉलेज सुरु झाले न झाले तोच १९४२ची चळवळ सुरु झाली. वडील कॅंपसचे कार्यकर्ते, त्यावेळच्या रत्नागिरी जिल्हात एक निष्ठावान गांधीवादी कार्यकर्ता म्हणून त्यांचा बोलबाला होता. सुरुवातीला त्यांना रत्नागिरीच्या तुरुंगात स्थानबद्द करून ठेवले व चार-पाच महिन्यांनी येवडच्याला हलविण्यात आले. वडिलांच्या अटकेमुळे आपल्याला कॉलेज सोडून जावे लागणार या विचाराने नलिनीताई खिन्न झाल्या, पण मुंबईत

नलिनी पंडित

रोहिणी गवाणकर

असणाऱ्या त्यांच्या काकांनी त्यांच्या शिक्षणाची जबाबदारी घेतली. १९४३ च्या मे महिन्यात रत्नागिरी जिल्हातील राजापूर इथे सेवादलाचे शिबीर भरणार होते. वडील तुस्मात गेल्यापासून आपणही काहीतरी करावे असे नलिनीताईच्या मनात येत होतेच. त्यातच सुद्धीत मालवणला आल्यावर त्यांना राजापूरच्या शिबिराबाबत कळले. त्या शिबिरात जाऊन त्यांनी प्रशिक्षण घेतले. पुण्याला परत आल्यानंतर डेक्कन जिमखान्याजवळ राष्ट्रसेवा दलाची मुर्लींची शाखा सुरु केली. सुरुवातीचा महिना-दीड महिना मैदानातील काटे व दगड वेचून मैदान साफ करण्यात गेला. ही शाखा म्हणजे जणकाही नलिनीताईच्या आयुष्यातील टर्निंग पॉईंट ठरला.

या शाखेत प्रा.ग. बा. सरदार यांची मुलगी सौदामिनी येऊ लागली. (सौदामिनी राव-संपादक, बायजा.) लवकरच नलिनीताईची व तिची गट्टी जमली. त्या कधी कधी तिच्या घरी जाऊ लागल्या. इंटरची परीक्षेत नलिनीताई पहिल्या वर्गात पास झाल्या. इंटरची परीक्षा त्यावेळी कठीण समजली जाई. जास्तीत जास्त दहा-बारा मुले पहिल्या वर्गात येत. या परिक्षेतील नलिनीचे यश स्पृहणीय होते. प्रा.ग. बा. सरदारांना हे समजले तेव्हा त्यांनी नलिनीताईना बोलावून त्यांचे कौतुक केले. काय, काय वाचतेस असे विचारले. आठवड्यातून दोन दिवस आपल्याकडे वाचायला येण्यास सांगितले. नलिनीताई नित्यनेमाने आठवड्यातले दोन दिवस प्रा. ग. बा. सरदारांनी वाचायला दिलेल्या पुस्तकातील प्रकरणे वाचून त्यांच्याकडे जाऊ लागल्या. तो काळ खरे म्हणजे फडके,

खांडेकर युगाचा. तरुण मुला-मुर्लीचे वाचन तिथेच केंद्रित होई. पण नलिनीताई वाचत त्या हरिनारायण आपट्यांच्या, हडपांच्या ऐतिहासिक काढबन्या. त्यांच्या दृष्टीने त्या मनोरंजनाबोरोबर बरीच ऐतिहासिक माहिती देणाऱ्याही होत्या. प्रा. सरदार वाचलेल्या पुस्तकातील भागावर प्रश्न विचारात व नलिनीताईही त्यांना प्रश्न विचारून शंकासमाधान करून घेत. विचारप्रवर्तक पुस्तके व लेख वाचनाची गोडी व ती समजून आत्मसात करण्याची कुवत प्रा. सरदारांमुळे आपल्यामध्ये निर्माण झाली याबदल त्या कृतज्ञता व्यक्त करीत. वाचनाचा व चर्चेचा हा नाद इतका वाढला की त्यात सेवादलात जाण्यास वेळच मिळेना. नलिनीताईचा वैचारिक पाया, विश्लेषणाची क्षमता, गंभीर भाषा ही प्रा. गं.बा. सरदारांच्या मार्गदर्शनाखाली घडत गेली. समाजिक-आर्थिक प्रश्न व त्यांची उत्तरे शोधणे यातच त्या स्मूलागल्या. इंटर झाल्यावर बी.ए.साठी अॅनर्स व सर्वसाधारण असे बी.ए.चे दोन भाग असत. ऑनर्ससाठी एखादा विषय निवडावा लागे. प्रा. सरदार एसएनडीटी महाविद्यालयात मराठी शिकवीत. बी.ए.ला अँडमिशन घेताना नलिनीताईनी अर्थशास्त्र हा विषय निवडला. त्याकाळी बी.ए.पर्यंत शिकण्याचा बहुतेक सर्व मुली मराठी हा विषय घेत. क्वचित एखादी तत्त्वज्ञान विषय घेई. नलिनीताईनी अर्थशास्त्र निवडले याचे सर्वांना आश्र्य वाटले. त्यावर नलिनीताईचे उत्तर होते, ‘मला मळलेल्या वाटेवर जायचं नाही. इतर मुलीपेक्षा वेगळ काहीतरी करायचेये.’” आणि नलिनीताई बी.ए. दुसऱ्या वर्गात चांगले गुण मिळवून उत्तीर्ण झाल्या.

तो काळ असा होता की मॅट्रिकपर्यंत मुलगी जेमतेम शिकत असे. लगेच तिचे लग्न होई. नलिनीताई बी.ए. झाल्या तेव्हा वडीलही अटकेतून सुटून झाले होते. आपण एम.ए.व्हायचे व नंतर प्राध्यापक व्हायचे हे ठरवून त्यांच्या धंद्यातच काम करू लागले. आपली मुलगी एम.ए.आहे आणि मुलगा साधा पदवीधरही नाही हा विचार भांडारकर मंडळीच्या मनात आला नाही व

पुण्याला जाऊन फर्युसनमध्ये एम.ए.साठी प्रवेश घेतलाही. कुणीही नलिनीताईच्या लग्नाचा विचारही केला नव्हता याचे आश्र्य वाटते. गोखले इन्स्टिट्यूटमध्ये त्यांना धनंजयराव गाडगील व प्रा. सोवनी यांच्यासारखे अर्थतज्ज गुरु भेटले. धनंजयरावांना शिकविण्याची हातोटी नव्हती, पण नलिनीताईच्या कुशाग्र बुद्धीमुळे त्यांना धनंजयरावांनी शिकवलेले आत्मसात करता येई. प्रा. सोवनी मात्र फारच सुंदर शिकवीत असे नलिनीताईचेच नव्हे, तर सर्व वर्गाचे मत होते. आपला संशोधनपर टर्म पेपर त्यांनी प्रा. सोवनीच्या मार्गदर्शनाखाली केला व तो फारच चांगला झाला. त्याचे कौतुकही झाले. हिस्ट्री ऑफ इकॉनॉमिक थॉट हा विषय शिकवणाऱ्या प्रा. मावळकर यांना तर त्या कधीच विसरल्या नाहीत, इतके सुंदर त्यांचे शिकवण होते. एम.ए.साठी परत पुण्यातच आल्यामुळे प्रा.सरदार यांच्याकडे जाणे-येणे, वाचणे, चर्चा करणे या गोष्टी चालतच राहिल्या, ज्या नलिनीताईच्या म्हणण्याप्रमाणे, दीपस्तंभाप्रमाणे त्यांना महाराष्ट्रातील सामाजिक, आर्थिक प्रश्नांचा विचार करायला प्रवृत्त करीत राहिल्या. एम.ए.ची परीक्षा त्या दुसऱ्या वर्गात उत्तीर्ण झाल्या.

नलिनीताई एम.ए.चे पेपर देऊन घरी आल्या ते आपण प्राध्यापक व्हायचे हे ठरवूनच. घरी आल्यावर त्यांना शेर धंद्यात नावाजलेल्या ए.बी.पंडितांचा मुलगा मधुकर यांचे स्थळ सांगून आले. मधुकर पंडितांनी बी.कॉम.च्या वर्गात असतानाच कॉलेज सोडून चलेजावच्या आंदोलनात भाग घेतला होता. ते अच्युतराव पटवर्धनांचे एक सचिव होते. भूमिगत चलवळीत त्यामुळे त्यांचा सहभाग होता. स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी अनेकांनी आपले शिक्षण पुढे चालू केले, मात्र शिक्षणाला रामराम ठोकून मधुभाई पंडित आपल्या वडिलांबोरबर त्यांच्या धंद्यातच काम करू लागले. आपली मुलगी एम.ए.आहे आणि मुलगा साधा पदवीधरही नाही हा विचार भांडारकर मंडळीच्या मनात आला नाही व

नलिनीताईच्याही मनात आला नाही.

१९४८ च्या मे महिन्यात परीक्षेचा निकाल लागण्यापूर्वीच मुंबईत नलिनीताईचा विवाह मधुकर पंडित यांच्याबोर झाला. तोही जगरहाटीच्या विरुद्ध, बांबुली निवास इथे (म्हणजे पंडितांचे निवासस्थान) वरपक्षाच्या घरी, अत्यंत साध्या पद्धतीने. काही नातेवाईक व त्या दिवशी निरनिराळ्या कामांसाठी नेहमी येणाऱ्या कार्यकर्त्यांच्या उपस्थितीत विवाह पार पडला.

विवाहानंतर जोडपे मालवण्टा निघाले. नलिनीताईनी आपल्याला पुण्याला उत्तरून पुढे जायचेच असे मधुभाईना सांगितले. त्यांना घेऊन त्या डॉ. डी.डी.कर्वे यांच्याकडे गेल्या. मला प्राध्यापिकेची नोकरी करायची आहे व त्यासाठी आपले सर्टिफिकेट हवे आहे ते आपण द्यावे अशी विनंती त्यांना केली. त्यांनी सर्टिफिकेट तर दिलेच, पण मुंबईच्या पोद्दार कॉलेजमध्ये अर्थशास्त्र शिकवण्यासाठी तू अर्ज कर, त्यात तुझा परीक्षेचा नंबरही लिही असा सल्ला दिला. प्रि. वेलिंगकरांना आपणही तुझ्याबदल कळवतो असे सांगून कळवलेही. एम.ए.च्या निकालानंतर दोन-तीन दिवसांतच पोद्दार कॉलेजकडून तडक नेमणूक झाल्याचेच पत्र आले. अर्जामध्ये परीक्षेचा नंबर दिल्यामुळे कॉलेजने नलिनीताईचा निकाल पाहून सरळ नेमणूकच केली. मुलाखतही द्यावी लागली नाही. लग्नानंतर महिन्या-दीड महिन्यातच नोकरी मिळाली व तीही एका चांगल्या कॉलेजात प्राध्यापिकेची.

प्राध्यापकी करू पाहणाऱ्या सुनेचा निर्णय पंडित कुटुंबात स्वागताचा व कौतुकाचा होता. त्यांच्या करियरच्या अगर अभ्यासाच्या बाबतीत त्यांना घरातून सतत प्रोत्साहनच मिळाल. पोद्दार कॉलेजात नलिनीताईनी सात वर्षे काम केले. त्यावेळी त्या एकट्याच महिला प्राध्यापक होत्या. त्या काळी सरकारी किंवा युजीसीचे असे बंधनकारक नियम कॉलेजवर नसत. पोद्दार कॉलेज हे पुण्याच्या सोसायटीने चालविलेले कॉलेज. त्यात स्त्री म्हणून त्यांना तहह्यात सभासदत्व दिले गेले नाही. ग्रेडही

नव्हती. प्रमोशन, पद मिळणे हेही दूरच. म्हणून सात वर्षानंतर त्यांना पाल्याच्या डहाणूकर कॉलेजमध्ये विभाग प्रमुख म्हणून बोलावल्याबरोबर त्यांनी पोदार सोडले. निवृत्तीपर्यंत त्या पाल्याच्याच कॉलेजमध्ये राहिल्या.

नलिनीताईंनी पीएच.डी केली नाही, पण चार-पाच पीएच.डी. पदव्या होतील एवढे संशोधनपर लेखन केले. सामाजिक प्रश्नांचा अभ्यास होऊन मांडणी झाली पाहिजे, त्यासाठी व्यासंगाची जसूरी आहे हे त्यांचे गुरु प्रा. गं.बा. सरदार यांचे म्हणजे त्यांनी प्रत्यक्षात उतरवले.

नलिनीताईंनी एकूण सात पुस्तके लिहिली. स्मृतिभ्रंश झाल्यानंतरही त्या आपल्या पुस्तकाबद्दल बोलत. नलिनीताईंच्या पुस्तकांच्या प्रकाशनाचा काळ पाहिला की एक गोष्ट लक्षात येते, की ही पुस्तके धडाधड लिहिली गेली नाहीत. प्रत्येक पुस्तकाचा मधला काळ हा चिंतनाचा असावा असे वाटते.

‘महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादाचा विकास’ हे पुस्तक १९५५ साली प्रसिद्ध झाले. १९५३ डिसेंबरमध्ये शमाचा- त्यांच्या मुलीचा जन्म झाला. त्यामुळे पुस्तक प्रकाशित होईपर्यंत बालसंगोपन हे थोडे काम होतेच. (बहुतेक सर्व काम मामीआजी बघत असे नलिनीताईं अभिमानाने सांगत) ‘जातिवाद व धर्मवाद’ हे पुस्तक १९६५ साली प्रसिद्ध झाले. त्यानंतर ‘स्वातंत्र्योत्तर दलितांचा प्रश्न’, ‘गांधी’ (ग्रंथाली, १९८३), ‘धर्म-शासन आणि समाज’ (ग्रंथाली, १९८७), ‘आंबेडकर’ (ग्रंथाली, १९९६), ‘जागतिकीकरण व भारत’ (२००१) ही पुस्तके प्रसिद्ध झाली.

‘महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादाचा विकास’ हा ग्रंथ लिहिला त्यावेळी त्यांचे वय फक्त २८ वर्षांचे होते. प्रा. सरदारांचे मार्गदर्शन या ग्रंथाला होतेच. या पुस्तकाच्या तिसऱ्या आवृत्तीत एका प्राध्यापक बाईच्या विनंतीवरून राष्ट्र म्हणजे काय? राष्ट्र व राष्ट्रवाद या संकल्पना स्पष्ट करणारे एक प्रकरण त्यांनी नव्याने लिहून घातले. या ग्रंथाची पहिली

आवृत्ती १ मे १९५५ रोजी प्रसिद्ध झाली. त्याच वेळी संयुक्त महाराष्ट्राची चलवळ जोरात चालू होती. या पुस्तकात मांडलेले सर्व मुद्दे आजही संदर्भाचे आहेत. त्यांनी लिहिलेले ‘जातिवाद व धर्मवाद’ हे पुस्तक मंडलवादाच्या आधी जवळजवळ दोन तपांहून अधिक काळापूर्वी प्रसिद्ध झाले होते. जातिवाद व वर्गवाद हा पूर्ण तात्त्विक चर्चा करणारा ग्रंथ आहे. ज्यांना क्रांतीचा मार्ग स्वीकारायचा असेल त्यांना जातीचा विचार केल्याशिवाय केवळ वर्गलङ्घाने काहीही मिळवणे शक्य नाही हे त्यांचे म्हणणे डाव्या चळवळीतल्या तरुणाईला भावू लागले. दलितांच्या दलित म्हणून असणाऱ्या संघटना आणि त्यांचा पक्ष हा जातीयवादाचा भाग नाही तर शोषितांच्या अस्तित्वाचा आणि त्यांचे प्रश्न मांडण्यासाठीचा हुंकार आहे हे मत त्यांनीच प्रथम आप्रहपूर्वक मांडले. दलितांची चळवळ जशी वाढू लागली, दलित युवक प्रत्येक क्षेत्रात पदार्पण करू लागले तेव्हा प्रस्थापितांचा त्यांच्यावरचा राग वाढत गेला. आज त्याचे स्वरूप किती उग्र झाले आहे ते आपण अनुभवत आहोतच. याच गोष्टीचा ऊहापोह करणारा ‘स्वातोन्यतर

काळातील दलितांचे प्रश्न’ हा ग्रंथ त्यांनी लिहिला. ‘गांधी’ हे पुस्तक गांधीर्जीसंबंधी भाबडेणाने वा केवळ भक्तिभावनेने लिहिलेले नसून या पुस्तकात अत्यंत शास्त्रीय पद्धतीने गांधींच्या तत्त्वज्ञानाचे विश्लेषण केले आहे. ‘गांधी’ आणि ‘आंबेडकर’ या दोन्ही पुस्तकांना विचारवंतानी उचलून धरले आहे. भारताने त्यावेळचे अर्थमंत्री मनमोहन सिंग यांच्या पुढाकराने १९९१ साली आपले नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारले. हे धोरण भविष्यात गरिबांचे शोषण करणारे, बेकारीचा विळखा समाजाभोवती घटू करणारे, समाजातील विषमतेची दरी अधिक रुदावणारे ठरेल अशी मांडणी त्यांनी आपल्या ‘जागतिकीकरण व भारत’ या ग्रंथात केली आहे. हा विचार कार्यकर्त्यापर्यंत पोचावा म्हणून त्यांच्यासाठीही ‘नवीन आर्थिक धोरण आणि भारत’ ही पुस्तिका लिहिली.

त्यांचे वडील व आई गांधीभक्त. संयुक्त महाराष्ट्राचा प्रश्न पटत असूनही केवळ कॉग्रेस अध्यक्ष इंदिरा गांधी यांचा शब्द मानून, कॉग्रेसच्या तिकिटावर १९५७ साली महाराष्ट्र विधानसभेला उभी राहणारी आई शांताबाई, दलितांच्या उद्धारासाठी वाहून घेणारी पणजी म्हाळसाबाई भांडारकर यांचा वारसा नलिनीताईंना होताच. त्यांची नाती ही फार मोठ्यांशी होती. रामकृष्ण भांडारकर हे वडिलांचे चुलत आजोबा, रणजित पंडित हे चुलत सासरे (म्हणजे विजयालक्ष्मी पंडित ही आत्या), पण त्यांच्या बोलण्यात चुकूनही कधी मोठी नाती आलेली नाहीत. एकदा, मीच त्यांना याबद्दल विचारले, पण ते सगळे गेले, त्याचे आता काय? असा मलाच उलटा प्रश्न केला. अत्यंत शिस्तप्रिय, ग्रंथांच्या सहवासात रमणाच्या, लेखन, वाचन, मनन ह्याला आपल्या आयुष्यात महत्व देणाऱ्या या विदुषीला या लेखाद्वारे अखेरचा प्रणिपात.

- रोहिणी गवाणकर

७०३/बी पैरैडाईस, ग्रीट कॉम्लेक्स
जी.एम.लिंक रोड, मुंबई ४०० ०४३

नलिनी पंडित यांची ग्रंथालीने प्रसिद्ध केलेली पुस्तके

गांधी

आंबेडकर

धर्म, शासन आणि समाज

महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादाचा विकास

माझी आणि माधव गडकरींची आॅफिसला जायची वेळ न ठरवता एकच ठरून गेली होती. मी त्यांना प्रत्यक्ष ओळखत नव्हतो. ते लोकसत्ताचे लोकप्रिय संपादक म्हणून साच्या मराठी वाचकवर्गाला माहीत होते. सकाळी अकराच्या सुमारास, लाल रंगाच्या मास्ती आठशेरे स्वतः सारथ्य करत मोरुया ऐटीत ते नरिमन पौर्णिम्याच्या जायचे. त्यांचा रुबाब भारी होता. कडक इस्त्रीचा सफारी सूट, सैन्यदलाच्या अधिकाऱ्यासारखी घोटून केलेली दाढी; ज्यामुळे त्यांचा चेहरा अधिकच नीतळ उत्साही दिसायचा. बहुधा गाडीत ते एकटेच असायचे. एखाद्या थांब्यावर गाडी थांबल्यानंतर किंवा वाहतुककोंडीत अडकल्यावर दहा-वीस हातांचा त्यांना सलाम मिळायचा. त्यात ओळखीचे असायचेच पण माझ्यासारखा अनोळखासुद्धा त्यांची दृष्टादृष्ट झाली तर मान वाकवून अभिवादन करायचा.

माधव गडकरी पाल्यात राहायचे. त्यांचे अग्रलेख किंवा त्यांनी सामान्याकरता तळमळीने केलेल्या कामचा वृत्तांत वाचून वाटायचे, एकदातरी त्यांना प्रत्यक्ष भेटून आपण दाद द्यायला पाहिजे, पण हे वाटणे दुसऱ्या दिवशी पुन्हा भेटेपर्यंत वाटणेच राहायचे. आपणहून त्यांच्या घरी जावे असे कधी घडले नाही. तरी पण एव्हाना आम्ही एकमेकांस चेह्याने ओळखत होतो.

एका साहित्य संमेलनात अभिरूप न्यायालयात गडकरी आरोपीच्या पिंजऱ्यात होते. या साच्या लुटपूटच्या लढाया. पत्रकार, कवी साहित्यिकांवरील आपले प्रेम-राग-लोभ जाहीरपणे त्यांना सुनावायचे आणि त्यावरील त्यांची कैफियत आपण ऐकायची, त्यावर वादप्रतिवाद करायचे एवढे ते साधे-सरळ-सोपे होते. पण गडकरी जणू कोर्टातच ही लढाई चालली आहे अशा अभिनिवेशात आपला निर्भिंडपणा आग्रही मतांनी तार स्वरांत मांडायचे. जीव तोडून आपल्यावरील आरोपाला कचऱ्याची टोपली दाखवायचे. वातावरण

एकदम गरमागरम करून टाकायचे. त्यांची भाषणे मुहेसूद असायची. कागदाच्या लहानशा चिटोच्यावर किंवा कधी खिंशात मावेल अशा लहान वहीत त्यांचे काही काही मुद्दे असायचे. भांडतांना त्यांना ते कामाला यायचे.

कुठलेतरी पुस्तक प्रकाशन तर कोणाचा स्मृतिदिन, कधी श्रद्धांजलीसभा, याबरोबरच सत्कार समारंभासारख्या ठिकाणी गडकरींची उपस्थिती आवर्जून असायची. विषय वेगळे, प्रसंग वेगळे. त्या अनुरूप त्यांची वेगवेगळ्या विषयांवरील भाषणे ऐकण्याचा योग खूप वेळा यायचा. ओळखीआधीच बाह्यजगातील गडकरी मला चांगलेच भेटले होते.

शिवसेनेचे खासदार शिवाजीराव आढळवाव पाटील त्यावेळी पाल्यातच राहत होते. मला एका संध्याकाळी त्यांच्या घरच्या पाटींस येण्याचे आमंत्रण आले. शिवाजीराव माझा जुना व्यावसायिक मित्र. या पाटींमध्ये लॅमिंग्टन रोडवरील आमच्या इलेक्ट्रॉनिक बाजारातील व्यावसायिक असतील अशी माझी अपेक्षा होती म्हणून मी जरा उशीरानेच तिथे पोचलो आणि सुखद धक्का बसला. मध्य मोगेश कर्णिक, माधवराव गडकरी हे प्रामुख्याने होतेच, पण त्याशिवाय काही पत्रकार, राजकारणातील वजनदार माणसे, थोडेफर व्यावसायिक असा पंधरा-वीस जणांचा तो छोटासा मेळवावाच होता. ओळखीपाळखीचा औपचारिकपणा पार पडला. आम्हा पाच-सहा जणांचीच तर इतरांना ओळख करून द्यायची होती.

एकमेकांस ओळखणारे चेहेच्याने गडकरी आणि मी आता नावाने ओळखू लागलो होतो. चारच दिवसांत माधवरावांच्या गप्पीष्टपणाचा अनुभव आला. मझे नाव, पत्ता, दूरध्वनी असलेले कार्ड मी त्यांस जाता जाता उपचार

'चौफेर' माधव गडकरी

कुमार नवाथे

म्हणून दिले होते. त्यावरून एका सकाळीच त्यांनी फोन करून आजचा हा लेख वाचलात का, त्या अंतुलेचे भाषण पाहिलेत का? म्हणून बोलायला जी सुरुवात केली. त्यामुळे माझ्या मनावरचे सुरुवातीचे दडपण कुठल्याकुठे पसार झाले. पहिल्यांदाच फोनवर एवढे लांबलेले संभाषण. घरी कधी येता आहात, मी सकाळी मोकळाच असतो सांगून थांबले.

त्यानंतरची पुढील अखंड सतरा-अठरा वर्षे, अगदी गडकरींच्या निर्वाणाच्या दिवसार्यात आमचे अल्यंत जिह्वाळ्याचे, आपुलकीचे असे घरगुती बंधच बांधले गेले.

ज्याचे या जगात नसणे आपणास अस्वस्थ करते, अनेक आठवणीचा भुंगा मनाला सतत पोखरत ठेवतो अशा मोजक्या व्यक्तीमध्ये माधवरावांची आठवण मला नेहमीच प्रचंड मानसिक त्रास देते. मला ती सारी वर्षे लखब आठवतात. माधवरावांचे सारे राग, क्रोध कसे फसफसत होते, प्रसंगी भावनावशतेने ते कसे व्याकुळ होत होते, अखंड कामाने शरीर कसे थकत होते हे सारे जणू कालपरवाच घडल्यासारखे नजरेसमोर येते. मी गडकरींच्या अंतरंगाच्या साच्या साच्या मुद्रा अनुभवल्या. त्यांच्या रागाला बळी पडून काही दिवसांचा अबोला अनुभवला आणि आठ दिवस बोलणे झाले नाही तर मैत्रीची व्याकुळताही अनुभवली. अनेक संध्याकाळ त्यांच्याकडून राष्ट्रपतीपासून राजकारणातल्या मी मी म्हणणाऱ्यांच्या (अविश्वसनीय) कथाही ऐकल्या. राजकारणाने त्यांना आणि त्यांनी राजकारणाला पार ढवळून काढले. विषयाच्या, व्यक्तीच्या खोलापर्यंत जाऊन त्याला शोधायचे, वेडेवाकडे दिसले, सामान्य माणसाला नागवणारे अन्यायी दिसले तर

समोरच्याचा, मग तो कितीही मोठा असो, मुलाहिजा न ठेवता प्रहार करायचे. बाळासाहेब ठाकरे, शरद पवार, भाऊसाहेब बांदोडकर या सान्यांचे गडकरींबरोबर उत्तम संबंध, पण राजकीय पटलावर मात्र ते गडकरींच्या जहरी टीकेचे लक्ष्य कितीतरी वेळा झालेत. सकाळ, दै. गोमांतक, महाराष्ट्र टाइम्स, लोकसत्ता-सान्या ठिकाणी गडकरींची लेखणी चौफेर उधळत्यासारखी महाराष्ट्राचाच नाही तर देशाचा धांडोवा घ्यायची. सान्याचे प्रतिबिंब त्यांच्या लेखणीतून स्वच्छपणे झिरपायचे.

मला गडकरींची दोन रूपे दिसतात. त्यांच्यातले राजकारणी-समाजकारणी त्यांच्या लिखाणातून प्रकट ब्यायचे. त्या लिखाणाला दया-माया नाबहती. विशेषत: राजकीय मतांबद्दल ते पक्के होते. आग्रही होते. म्हणूनच त्यांचा एक धाक जाणवायचा. आपण त्यांच्या निर्भिड लेखणीचे बळी होऊ नये आणि त्यामुळे लोकांच्या रोषाचे बळी होऊन राजकारणाच्या प्रवाहातून कायमचे बाहेर फेकले जाऊ नये यासाठी त्यांना प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष प्रलोभने दाखवली गेली. केवळ स्वस्थ बसण्याकरता, लेखणी न चालवण्याकरिता त्यांच्या उत्पन्नाच्या कितीतरी पट पैशांच्या थैल्या घरी पाठवण्याची व्यवस्थाही केली गेली, पण आता मी याच ब्रष्टाचारावर लिहीन असं ठंणकावून सांगताच ही आमिषे बंद झाली. कडवा हिंदुत्ववाद आणि बाबरी मणिर्दिंचे पतन, या सान्या धर्माधितेचा त्यांनी आपल्या लेखांतून, भाषणातून निर्भिडपणे प्रतिकार केला. भारतीय जनता पक्ष, विश्व हिंदू परिषद यांच्यावर सतत जहरी टीका केली आणि त्याचा प्रसाद म्हणून त्यांच्या घरातच बॉम्बस्फोट घडवून आणला गेला! माधवाराव आणि कुंदुंबीय यातून सही सही बचावले ही ईश्वरीकृपाच. ‘साबरमती ते बागमती’ हा त्यांचा अग्रलेख निवडणुकीच्या तोंडावरच आला, भरपूर गाजला आणि राजकारणावर परिणामही करून गेला.

अग्रलेखातून या सान्या ज्वलंत प्रश्नावर लिहितांनाच ‘चौफेर’मधून त्यांची भटकंती झोपडपूर्णपासून पोरुंगाल, मॉस्को आणि आणखी कुठे कुठे दौडत राहायची. गडकरींचे चौफेर मन इथे अधिकच हळवे व्हायचे. त्यांच्या

ऑफिसमधील संपादकाच्या खोलीला दखवाजा नव्हता तसेच पाल्याचे घर सताड उघडेच असायचे. परीक्षेत मुलगा पास झाल्याचा आनंद सांगायला येणाऱ्या माता-पित्यांपासून दहा टक्क्यांत घर मिळवून द्या म्हणून ठाण मांडणाऱ्यांपर्यंत घर नेहमी भरलेले असायचे. होता होईल तेवढे प्रामाणिक प्रयत्न गडकरी नेहमी करत आणि त्याची सफल फळेही दिसू लागत.

फार मोठा वाचकवर्ग आणि साहित्यिक-राजकारणी यांच्या ओळखी असूनही त्यांच्या रोजच्या बैठकीतील मित्रांची संख्या मर्यादित होती, त्यांत ते चांगलेच रमत. सतत नवीन गोष्टीचे वाचन-लेखन, जगावेगळ्या माणसांचा शोध आणि पायाला भिंगरी लावल्या सारखा प्रवास हे त्यांचे जणू टॉनिक होते. याच प्रवासामुळे प्रवासवर्णनाच्या उत्तमोत्तम पुस्तकांची नोंद त्यांच्या नावे झाली.

देशपरदेशांत आम्ही अनेक वेळा एकत्र प्रवास केला. गोव्यात गेलो, कोकणात गेलो नाशिक, नगर, पुणे इथं तर अनेक वेळा. खेडेगावातून सुद्धा त्यांना ओळखारे, पायावर लोटांगण घालाणारे पाहून मलाच भरून यायचे. ही सारी गडकरींप्रतीची श्रद्धा होती. आम्ही एकदा दोन-तीन तास पौरीसच्या विमानतळावर होतो. कुठल्यातरी गर्दीतून येऊन दोन दोन महिलांनी गडकरींबरोबर आपले फोटो काढून घेतले. तेव्हा लेखक, पत्रकार हेही सेलिब्रिटीज असतात हे पटले.

गडकरींच्यामुळे माझ्या साहित्यिक, सामाजिक जाणिवांच्या कक्षा निश्चितच विस्तारल्या. अनेकांच्या ओळखी त्यांनी मला एवढ्या आत्मियतेने करून दिल्या की माझ्या पुढच्या आयुष्यासाठी तो एक अखंड आनंदाचा झाराच जणू त्यांनी मला बहाल केला. एखाद्या समांभाला जाणे असो वा पार्टीला, त्यांचे वेळेचे भान पक्के असायचे. त्यांच्या आगमनावर घड्याळाचे काटे लावावे एवढे.

त्यांनी त्यांच्या सहवासाने एवढे भरभरून दिले की त्याची उपकृतता थोडीतरी परत करावी असे मला सतत वाटत राही. त्यांच्या पंचाहतरीचा एक मोठा समारंभ आपण ते वर्षभर करावा याकरता मी त्यांच्या मागे

होतो. इतरांच्या भव्यदिव्य सत्कार समारंभास अध्यक्ष म्हणून मिरविणारे गडकरी स्वतःच्या सत्कारापासून मात्र दूर राहू पाहत होते. पण हा गोव्याचा मोठा मासा शेवटी माझ्या गळात सापडलाच. ‘अगदी आपल्या मित्रमंडळी पुरताच सोहळा मर्यादित करा’ असे दहा वेळा बजावून ते राजी झाले.

कुमार केतकर, डॉ. नरेन्द्र जाधव, मधु मंगेश, सुभाष भेंडे, यशवंत देव, लीलाधर हेगडे... सारे त्यांच्याबद्दल भरभरून बोलले. या सान्यांकडून ऐकताना कितीतरी गोष्टी मलाही नव्याने समजत होत्या. मंगेश पाडगांवकरांची निरीक्षणे म्हणजे समग्र गडकरी भाषणाचे सार होते. “अंगावर वर्दी असेल, सतेची खुर्ची असेल तोपर्यंत आजुबाजूच्या घोळक्याला आणि सलामाला तोटा नसतो, तो तुङ्ब भरून वाहतच असतो, पण ते कवच दूर होताच साराच शुकशुकाट असतो” पाडगांवकर सांगत होते, पण गडकरींना या कृत्रिम लादलेल्या किंवा मिळालेल्या झाग्याची, खुर्चीची कधीच गरज भासली नाही आणि म्हणूनच त्यांची निवृत्तीनंतरचीही शान तीच होती.

गडकरींना विसरायचे म्हटले तरी शक्य नाही. जागतिक मराठी अकादमीचे त्यांचे कार्य, कुसुमाग्रजप्रती आदराने त्यांनी सुरु केलेला मराठी भाषा दिवस आणि विठाबाई मांगसारख्या अनेकांचे केलेले पुनर्वसन या सान्याची आठवण पुढील अनेक पिंड्या नेहमीच स्परत राहतील.

मराठी पत्रकारिता ही विष्णुशास्त्री चिपळूनकर, बाळशास्त्री जांभेकर, शिवरामपंत परांजपे आणि इतर दिग्गज इथेच थांबली नाही, त्याच ताकदीने एकविसाव्या शतकातही ती धडाडत होती, माधव यशवंत गडकरी या सहदय शिलेदारामुळे.

— कुमार नवाथे

साई प्रसाद, ६ वा मजला

दयाळदास रोड, विलेपालैं (पूर्व),

मुंबई ४०००५७

मोबाईल : ९८६९०१४४८६

kumar.nawathe@hotmail.com

अशोक शंकर चव्हाण नावाची काही माणसं आपल्याला सहज सापडतील. परंतु त्यापैकी मुख्यमंत्रीपद भूषविणारे मा. अशोक(राव) चव्हाण हे एकमेव असतील. इतरांमध्ये कुणी शेतमजूर, कुणी गवँडी, कुणी जिल्हा परिषदेच्या कार्यालयात कारकून वा कुणी वरच्या हुद्यावरील अधिकारी...अशी असू शकतील. एकजण यशाची पायरी चढत चढत वरपर्यंत पोचतो व इतर मात्र जीवनाच्या रहाटागाडग्यात अडकून पडलेले, कसेतरी दिवस ढकलत असलेले सापडतील. हे असे का? या प्रश्नाचे उत्तर तसे सोपे नाही. काहींना यशाची गुरुकिल्ली सापडते व ते पुढे पुढे जात आयुष्यात यशस्वी होतात व इतर त्यापासून वंचित आहेत एवढेच आपण म्हणू शकतो.

यशासंबंधी विचार करताना, यश हे विविध प्रकारच्या घटकांवर अवलंबून असून हे सर्व घटक एकमेकांशी निगडित आहेत हे लक्षात येईल. आई-वडील, भाऊ-बहिणी, घरातील व इतर वरिष्ठ नातलग, मित्र-मैत्रिणी, शिक्षक, शाळा-कॉलेजमधील वरच्या वर्गांतील वर्गमित्र इत्यादी सर्वजणांचा आपल्या यशापयशात वाटा असतो. जनुकीय जडणघडण, शाळा-कॉलेजचे वातावरण, सरावासाठी देत असलेला वेळ व घेत असलेले कष्ट, स्वतःमधील ऊर्मी, संस्कृतीचा वारसा, पिढीजात गुणविशेष, यश मिळवण्यासाठी निवडलेले क्षेत्र, त्या क्षेत्राची बलस्थाने व मर्यादा, (व शेवटी नशिबाचा भाग...) इत्यादी अनेक घटक आपल्याला घडवत असतात व आपले यश या सर्व घटकांशी जोडलेली असते. यामुळे यशाचे वैज्ञानिक विश्लेषण करणे अत्यंत अडचणीचे ठरते. फार फार तर आपण यशाचे एखादे सांख्यिकी (स्टॅटिस्टिकल) प्रारूप शोधण्याचा प्रयत्न करू शकतो. परंतु यश मिळवण्यासाठी यापैकीच्या प्रत्येक घटकाची टक्केवारी काय असू शकेल याचा

फोर्थ डायमेन्शन-१३ यशाची गुरुकिल्ली

प्रभाकर नानावटी

अंदाज हा हवामानाच्या अंदाजाइतकाच बेभरवशाचा ठेल. कारण यातील प्रत्येक घटक इतर घटकांवर काय परिणाम करतात व त्या व्यक्तीवर त्याचे कसे परिणाम होतात हेच कळेनासे होते.

खुल्या बाजारात 'यशाची गुरुकिल्ली आम्हालाच सापडली आहे' असे छातीठोकपणे दावे करणारन्या हजारे पुस्तकांची रेलचेल आहे. सकारात्मक दृष्टिकोन, अथक परिश्रम, संधीचा उपयोग, सुसंवाद, वेळेचे व्यवस्थापन... इत्यादी शब्दांची आतषबाजी करून लिहिलेली पुस्तके वाचून कुणी यशाच्या शिखरावर पोचल्याची उदाहरणे क्वचित सापडतील. फार फार तर या (महागड्या व चकचकीत मृखपृष्ठांच्या) पुस्तकांच्या जोरदार विक्रीमुळे पुस्तकाचे लेखक, प्रकाशक व मुद्रक, पुस्तकांचे दुकानदार यांच्या उत्पन्नात भर पडलेली दिसेल. यश इतकी सहजपणे मिळणारी चीज असल्यास अशा प्रकारची पुस्तकं लिहिणारेच यशाच्या शिखरावर कायमचेच तळ ठोकून राहिले असते. परंतु अलिकडेच 'टिप्पिंग पॉइंट' या गाजलेल्या पुस्तकाचे लेखक माल्कम ग्लाडवेल यांचे 'आउटलायर्सः स्टोरी ऑफ सक्सेस' हे पुस्तक बाजारात आलेले असून अशा गल्लाभरू पुस्तकांमध्ये एक अपवाद म्हणूनच ते उटून दिसेल. या लेखकाच्या मते, यशाच्या शिखरावरील माणसं सेल्फ मेड नसून, काही सुम लाभदायी घटक, मिळालेली अपूर्व संधी व सांस्कृतिक वारसा

यांच्यामुळे त्यांच्या जाणिवेत, परिश्रम करण्यात व इतरांपेक्षा जगाकडे पाहण्याच्या वेगळ्या दृष्टिकोनात फरक पडत गेला व यशाची पायरी चढत चढत वरपर्यंत पोचली.

मायक्रोसॉफ्टचे बिल गेट्रस हे स्मार्ट आहेत याबद्दल दुमत नसावे. परंतु त्यांच्या चाणाक्षण्याच्या मागे श्रीमंत आई-वडील, शालेय शिक्षणाच्या कालखंडात संगणकांशी त्यांची जडलेली मैत्री व संगणक हाताळण्यासाठी मिळालेला अवसर ही कारणं नजरेआड करता येत नाहीत. गेट्रस शिक्त असलेल्या सिएटलच्या त्या शाळेतील संगणकांना मेन फ्रेम संगणकाशी जोडलेले असल्यामुळे भरपूर नवीन गोष्टी शिकणे त्यांना शक्य झाले. अशा प्रकारचे शालेय वातावरण त्या काळात अमेरिकेतसुद्धा दुर्मिळच होते. शिवाय, संगणकक्षेत्र भरारी घेण्याच्या पावित्रात असलेल्या कालखंडात बिल गेट्रसचा जन्म झाल्यामुळे तेही त्यांना लाभदायी ठरले. म्हणूनच बिल गेट्रस मिळालेल्या या अपूर्व संधीचे सोने करून संगणक प्रणालीच्या क्षेत्रात अभूतपूर्व यश मिळवू शकले, यात काही नवल नाही.

मोझार्ट (१७५६-१७९१) या नावाची जादू पाश्चात्य संगीतक्षेत्रातून अजूनही ओसरली नाही. वायाच्या सहाव्या वर्षापासून तो संगीताचे धडे गिरवत होता. आपल्या येथील सतारवादक रवीशंकर, सरोदवादक अमजद अली खान, तबला वादक झाकीर हुसेन इत्यादी दिग्गजांनीसुद्धा आपापल्या बालपणात भरपूर खस्ता खाल्या. स्वतःच्या गुरुंच्या तालमीत

१२ ते १८ तास, सतत न कंठाळता रियाज केला. उमेदवारीच्या काळात घेतलेल्या परिश्रमामुळे च नंतरच्या काळात ते प्रसिद्धीच्या शिखरावर चढू शकले. १९६० च्या दशकात पॉप या संगीतप्रकारात अत्यंत लोकप्रिय झालेल्या बीटल्स ग्रुपला प्रसिद्धीच्या झोतात येण्यापूर्वी जर्मनीतील हॅम्बर्ग येथे बाराशे प्रयोग व दहाहजार तासांचा सराव केल्याशिवाय सार्वजनिक कार्यक्रमात भाग घेणे अशक्य झाले असते. अनेक अत्युत्तम खेळाडूना सुरुवातीच्या काळात मिळालेली संधी व उत्तेजनामुळे ते आता दिग्गज म्हणून नावाजलेले आहेत. सुनील गावसकर वा सचिन तेंडुलकर यांच्या बरोबर गल्लीबोलात क्रिकेट खेळलेले अनेक बालमित्र असतील, परंतु हे दोघेच परिश्रम, उपजत क्रीडाकौशल्य व शिक्षकांक इून मिळालेल्या योग्य प्रशिक्षणामुळे कुठल्या कुठे पोचले. नाव कमावले. पैसा कमावला. इतर बालमित्र मात्र तसेच राहिले. अमेरिका वा युरोपमधील नावाजलेल्या विद्यापीठामधून वरच्या क्रमांकात उत्तीर्ण होणाऱ्यामध्ये बहुतेक विद्यार्थी आशिया खंडातील भातशेतीच्या परंपरेतून आलेले असतात. जेव्हा एशियन देशांतील हे विद्यार्थी उन्हाळा व हिवाळ्याच्या सुटीतमुद्धा दिवसा व रात्री अभ्यास करत असतात तेव्हा त्यांच्याच देशांतील अन्य विद्यार्थी मॉल्सच्या कटूत्यावर बसून चकाट्या पिटत असतात.

काल्डवेलच्या मते, समाजगटाचा इतिहास, समाजगटाचा वारसा व मिळालेली संधी इत्यादीच्या फलितातूनच चाइल्ड प्रॉडिजी वा विलक्षण बुद्धिमत्ता असलेले जन्मास येतात. नाव कमावतात. यश म्हणजे काही अपवादात्मक प्रक्रिया वा चमत्कृतीपूर्ण कृती असे काही नसून काही विशिष्ट परिस्थिती व इतर अनेक साहाय्यक घटक यांच्या गुणोत्तरातून मिळालेले फलित असते. मुळातच यशस्वी सर्जनशील व्यक्ती कळत नकळत चिकित्सकपणे विचार करत आपले स्थान पक्के करून घेत असते.

परंतु ही तर्कपद्धती योग्य वाटत

असली तरी ती तितकीशी सुसंगत नाही. फ्रॅक सलोवे या अभ्यासकाच्या मते, सर्जनशीलता ही काही आकाशातून पडणारी वस्तू नव्हे. तुम्ही त्याची वाट बघत बसल्यास ती काही मिळणार नाही. संधी अशी कधी चालत चालत तुमच्यापर्यंत येत नसते. सर्जनशील व्यक्ती संधीचीच निर्मिती करत असतात. चार्ल्स डार्विनला बीगल या जहाजावर निसर्गिनीक्षकाचे काम मिळाले म्हणून तो उत्क्रांतीची कल्पना मांडू शकला, या विधानाला काही अर्थ नाही. बीगलवरील ऑफर मिळध्या पूर्वीच तो कॅनरी बेटावरील प्रवासाच्या तयारीत होता. त्यामुळे उत्क्रांतीवादाचे विचार डार्विनच्या डोक्यात घोळत असावेत व बीगलच्या प्रवासात त्यामध्ये सुसून्वता आली व संकल्पनेला मूर्त स्वरूप प्राप्त झाले, असे म्हणणे योग्य ठरेल.

बीटल्स ग्रुपला हॅम्बर्गला जाण्याची संधी मिळाली नसती तर ते आणखी कुठेतीरी जाऊन दहाहजार तास सराव करून प्रसिद्धी मिळवू शकले असते. गेट्सच्या यशाचे गुपित त्याला लहानपणी मिळालेल्या संगणकसुविधेत आहे हे विधान त्याच्यावर अन्याय करणारे ठरेल. संगणक प्रणालीऐवजी आणखी कुठल्याही क्षेत्रासाठी त्याच्यातील सर्जनशीलता वापरली असती तरी त्याला यश प्राप्त झाले असते. मोझार्ट वा रवीशंकर चाइल्ड प्रॉडिजी होते हे नाकारण्यात हशील नाही. के वळ सांस्कृतिक वारशामुळे वा अथक परिश्रमामुळे ते अत्युच्च शिखरापर्यंत पोचले, हे म्हणणे चुकीचे ठरेल.

दहा हजार तास रियाज केल्यानंतरच कौशल्य प्राप्त होते यालाही तसा कुठलाही वैज्ञानिक आधार नाही. एका संशोधकाच्या मते, डार्विनच्या सिद्धांताप्रमाणे यशस्वीतेतेही वैविध्य व निवड या प्रक्रियांचा मोठा वाटा असतो. सर्जनशील बुद्धिवंत फार मोठ्या प्रमाणात विविध कल्पनांना जन्म देतो व त्यातील काही निवडक कल्पनांचा मागोवा

घेत असतो. मागोवा घेत असतानाच त्यांच्या सादीरीकरणाविषयी विचार करतो. काही आडाखे बांधतो. त्यातील पुनरुक्ती टाळतो व त्यात बंदिस्तपणा आणतो. हे निवडीचे कौशल्यच त्याला यशाच्या अत्युच्च शिखरापर्यंत पोचवते. भारतीय शास्त्रीय संगीतामध्ये शेकडो राग-रागिण्या आहेत व शेकडो गायन-वादन कलाकार आहेत. परंतु काही कलाकारांचे ठरावीक रागच आपल्याला वेगळ्या उंचीवर नेऊन सोडतात. अभिजात कलाकारांची खरी कसोटी रागाची निवड, राग विस्तार व रसिकांची आवड ओळखून रागाचे प्रस्तुतीकरण यावर निर्भर असते. कु मारगंधर्व यांनी आपल्या आयुष्यभरात संगीताविषयी अनेक धाडसी प्रयोग केले. परंतु काही निवडक प्रयोगांनाच रसिकांचा उंदं प्रतिसाद मिळाला. लता मंगेशकराच्या हजारो गाण्यांमध्ये फारतर पन्नासेक गाणी आपल्या लक्षात राहतात. त्यामुळे सर्जनशील कलाकारांनासुद्धा काही कष्ट न करता यश पदरात पाइन घेता येते, हे तितकेसे खरे नाही. वैज्ञानिक संशोधनाच्या क्षेत्रातील एखादे संशोधन पारितोषिक्योग्य आहे की नाही हे ठरवण्यासाठी उल्लेखांकाचा (सायटेशन इंडेक्स) निकष लावला जातो. इतर संशोधकांनी आपल्या निबंधासाठी या शोधनिबंधाचा संदर्भ म्हणून किती वेळा वापर केला यावरून संशोधनाची उपयुक्तता ठरवली जात असते. ज्या संशोधन निबंधाचा उल्लेखांक जास्त ते संशोधन पारितोषिक्योग्य असे समजले जाते.

जो सर्जनशील बुद्धिवंत समाजोपेयगी कृती देतो त्याचेच समाज जास्त कौतुक करत असतो. त्यामुळे विलक्षण बुद्धिचातुर्ध असलेल्यांनी समाजाला सादर केलेल्या अभिजात कृतीवरूनच त्यांच्या सर्जनशीलतेचे मापन केले जाते. त्या तुलनेने इतर सर्व घटक गौण ठरतात.

- प्रभाकर नानावटी

E-mail : pkn.ans@gmail.com

“केवळ चर्चा करून आणि गोलगोल गप्पा मारून समाजपरिवर्तन होणार नाही. आपण मूऱभर लोक कितीही प्रामाणिक असलो तरी इथली व्यवस्था प्रामाणिक नाही. त्यामुळे ही व्यवस्था संपुष्टात कशी आणता येईल, याचाच विचार प्राधान्याने करावा लागतो. जात जेव्हा खाऊ घालत नाही, प्रतिष्ठा देत नाही आणि संरक्षणही करू शकत नाही तेव्हा ती सोडावीच लागते. गौतम बुद्धाचे तत्त्वज्ञान ज्ञानविज्ञानाचे आणि समतेचे आहे. खेरे तर बुद्ध जगभर आहे, परंतु असे असताना महाराष्ट्रात एका समाजाने बुद्ध स्वीकारला म्हणून बुद्धालाच त्या समाजाचा करून टाकला हे या सिस्टिमचेच फळ आहे. म्हणून ही सिस्टिम तोडावीच लागेल. त्यासाठी विज्ञानानिष्ठेचा आणि जातीअंताचा आग्रह धरणाऱ्यांनीच प्रथम बुद्धाचा विचार उघडपणे स्वीकारण्याची आवश्यकता आहे. अलिकडच्या काळात अनेक जातीजमाती आपापल्या ओळखी मोडून बौद्धधर्मात पदार्पण करत आहेत, हे स्वागतार्ह आहे. येणाऱ्या काळात हा देश पुन्हा एकदा बुद्धमय झाल्याशिवाय राहणार नाही,” असे प्रतिपादन ‘उपरा’ कार पद्मश्री लक्ष्मण माने यांनी केले. संदीप जावळे यांनी लिहिलेल्या आणि ‘ग्रंथाली’ने प्रकाशित केलेल्या ‘नियतीशी करार’ या ग्रंथाच्या प्रकाशन समारंभात ते प्रमुख पाहुणे म्हणून बोलत होते.

मुंबई येथील दादर सार्वजनिक वाचनालयाच्या धुरू हॉलमध्ये १९ जून २००९ रोजी हा प्रकाशन सोहळा खचाखच गर्दीत पार पडला.

याप्रसंगी राष्ट्र सेवा दलाचे माजी राष्ट्रीय अध्यक्ष आणि सध्याचे कार्यकारी विश्वस्त सुभाष वारे यांचीही उपस्थिती होती. ते म्हणाले, “गेल्या पाच-सहा वर्षांपासून देशभरातल्या सेवादलाच्या शिकिरांमध्ये आम्ही गौतम बुद्धाचा विचार जाणीवपूर्वक सांगत आहोत. बुद्ध हा समाजक्रांतिकारक होता.

भारतीय संविधान हा बौद्धधर्माचाच आधुनिक आविष्कार आहे. परंतु असे असले तरी या धर्माचा स्वीकार करण्याचा विचार अद्याप आमच्या पचनी पडलेला नाही, हे सत्य आहे. तरीही ‘मी हिंदू नाही’ एवढे मात्र मी या ठिकाणी सांगू इच्छितो ! ‘नियतीशी करार’ हे पुस्तक बौद्ध धर्म स्वीकाराची आवश्यकता

निराळा सूर लावला.ते म्हणाले, “निधर्मी राहणे माणसाला शक्य आहे. माझ्या स्वतःच्या घरात चार धर्म आहेत. त्यामुळे बौद्ध धर्मात प्रवेश केला पाहिजे असे म्हणणे गैर ठरते. ओघवत्या लेखनशैलीमुळे हे पुस्तक वाचाची झालेले आहे, परंतु पुस्तकाद्वारे केले गेलेले प्रतिपादन वादग्रस्त वाटते. गौतम बुद्धाने स्वतः ‘माझ्या धर्मात प्रवेश करा’ अशी सक्ती केलेली नसताना आपण तसा आग्रह धरणे रास्त ठरत नाही.”

पुरोगामी मंडळीनी मोठ्या संख्येने बौद्धधर्माचा जाणीवपूर्वक स्वीकार केला पाहिजे, असा सूर असणाऱ्या या पुस्तकाबद्दल अशा प्रकारचा वेगळा सूर कपिल पाटील यांनी आळविल्यानंतर ‘उपरा’कार लक्षण माने यांनीही ‘वरच्या पट्टीतला’ सूर लावला आणि वैचारिक चकमकीचा आनंद उपस्थिताना मिळाला. पुस्तक ‘वादळी’ ठरणार, याची खेरे तर ती नांदीचा होती!

ग्रंथाचे लेखक संदीप जावळे मनोगत व्यक्त करताना म्हणाले की, “कितीही प्रयत्न केला तरी चारपाच टक्के लोकच निधर्मी होतात, हे आजपर्यंत सिद्ध झालेले सत्य आहे. उरलेल्या ९५ टक्के समाजाला धर्माचा आधार आवश्यक वाटतो. त्यामुळे या ९५ टक्के लोकांना अधिकाधिक चांगला धर्म देणे हे पुरोगामी-परिवर्तनवाद्यांचे कर्तव्य ठरते. चार-पाच टक्के लोक निधर्मी होवोत किंवा त्यांच्या घरात एकापेक्षा अधिक धर्म असोत, अशा अपवादांनी समाजात मूळभूत फरक पडत नाही वा मोठा बदल घडून येत नाही. धर्माची चौकट किंवा आयडेंटिटी हवीशी वाटणाऱ्या बहुसंख्य

अधोरोखित करते. ‘हिंदू असणे’ कितीही नाकारले तरी जोपर्यंत माणूस दुसरा धर्म स्वीकारत नाही तोपर्यंत तो हिंदूच राहतो, हे या पुस्तकात छोटी छोटी उदाहरणे देऊन छान सांगितले आहे. त्यामुळे हे पुस्तक महाराष्ट्राच्या कानाकोपन्यात गेले पाहिजे. परंतु बौद्धधर्माचा स्वीकार करून धर्माला संघटित स्वरूप येणार नाही, याचीही खबरदारी घेण्याची गरज आहे, हेही लक्षात घेतले पाहिजे.”

‘लोकभारती’ पक्षाचे अध्यक्ष आमदार कपिल पाटील यांनी त्यांच्या भाषणात थोडा

जनतेच्या घरात जो धर्म आहे तो किती प्रज्ञावान-प्रगल्भ-पुरेगामी, विज्ञाननिष्ठ आहे, हेच पुरेगामी व विज्ञाननिष्ठ समाजाची निर्मिती होण्याच्या दृष्टीने अंतिमतः महत्त्वाचे ठरते. आपण निधर्मी होणाऱ्या मूठभरांची उदाहरणे देत बसतो आणि बहुसंख्य समाजाला निधर्मी करण्याचा प्रयत्न करतो, परंतु 'आम आदमी' स्खलनशील असतो, हे आपण लक्षात घेत नाही. त्याला निधर्मी होणे जमत नाही व झेपतही नाही. स्वतःच्या जीवनाला धर्माचे कोंदण त्याला गरजेचे वाटते. त्यामुळे त्याला अधिकाधिक पुरेगामी धर्म कसा देता येईल, असाच विचार करावा लागतो. अन्यथा, तो प्रतिगामी धर्मातच खितपत पडतो. सगळे पुरेगामी, परिवर्तनवादी लोक 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मागाने गेले पाहिजे' असे सतत सांगत आलेले आहेत. परंतु 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मार्ग' नक्की कुठे आहे, तो कुटून कुठे जातो, हे मात्र कुणीच सांगत नाही! डॉ. आंबेडकरांच्या मागाने जाणे याचा सूक्ष्म अर्थ बौद्ध धर्म स्वीकाराच्या मागाने जाणे असा आहे, हे कुणी लक्षात घ्यायला तयार नाही आणि ज्यांच्या हे लक्षात येते आहे ते स्पष्टपणे हे बौद्धायला तयार नाहीत, हे दुर्दैवी वास्तव आहे! भारतीय माणूस आणि समाज अंतर्बाह्य सुसंगत व सुसंस्कृत करायचा असेल तर जाणीवपूर्वक बौद्ध धर्माच्या सुसंकृत जीवनसरणीचा स्वीकार करायला हवा, या भूमिकेतूनच डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय समाजाच्या विवेकबुद्धीला आर्त आवाहन केलेले होते. ती आर्त हाक अजूनही आसमंतात घुमते आहे. आता गरज आहे, त्या हकेचा अर्थ ओळखण्याची आणि तिला प्रतिसाद देण्याची!"

एकूणच सामाजिक-सांस्कृतिक चळवळीना नवी दिशा आणि नवा कृतिकार्यक्रम देणाऱ्या या पुस्तकाविषयी, या प्रकाशन सोहळ्यात विचारप्रवर्तक चर्चा झाली. विविध दृष्टीकोन मांडण्यात आले.

या कार्यक्रमाचे नेटके सूत्रसंचालन 'ग्रंथाली'चे विनायक गोखले यांनी केले.

पुस्तकाचा विषय खूप वेगळा आणि महत्त्वाचा आहे. अशा प्रकारच्या प्रतिक्रियां-च्या निनादातच समारंभाचा समारोप झाला.

- प्रा. सुनील वाघमारे
मोबाईल : ९७०२६३९९२२

मा.कुमार नवाथे,

स.न.

पुस्तक कितीही दुःखद विषयावरचं असो, त्यानं वाचनाचा आनंद द्यायला हवा, ही जी साहित्याची मुख्य अट असते, ती 'नाझी नरसंहार' हे आपलं पुस्तक पूर्ण करतं आणि ज्या रसाचा आणि धोरणाचा परिपोष पुस्तक करतं, तो रस आणि ते धोरण पुस्तकाच्या लिखाणातून, भाषेमधून जसंच्या तसं वाचणाऱ्यापर्यंत जायला हवं, ही एक चांगल्या साहित्याची मुख्य खूण आहे, त्याही बाबतीत हे पुस्तक पुरेपूर आपलं काम करतं. तिसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे, पुस्तकातल्या आशयाचं धोरण हे मानवी समाजाच्या कळवळ्याचं, सुधारणांचं, विकासाचं आणि करुणेचं असायला हवं, असं मला वाटतं, तर त्याही बाजून हे पुस्तक परिपूर्ण ठरतं.

मानवी वृत्ती-प्रवृत्तीबद्दल आपलं पुस्तकमन मेंदूला अस्वस्थ करतं आणि जगात काय असायला हवं, काय नाही याबाबत सजगाही करतं. पुन्हा ही सजगता तात्कालिक नसते, तर पुस्तक वाचून झाल्यावर मेंदूत कायम नांदत राहते. करुणा पाळायला हवी याची जाणीव सतत देत राहते. त्या दृष्टीनं आपलं पुस्तक मोलाचं आहे आणि त्याचा प्रचार-प्रसार सर्वत्र होत राहणं अतिशय गरजेचं आहे.

मराठीत अशा एकांगी नसलेल्या जागतिक महत्त्वाच्या विषयावरची कमतरता आहे. त्या कमतरतेला आपलं पुस्तक थोडा तरी धक्का देतं. त्याबद्दल एकूणच मराठी साहित्यसृष्टीच्या वर्तीनं आपले आभार मानावेसे वाटतात.

- राजन खान, पुणे

॥५॥

दुसरी आवृत्ती प्रसिद्ध

आउशवित्त्व छळावणी

नाझी नरसंहार

कुमार नवाथे

डोळेही न उघडलेल्या कोवळ्या मुलांपासून अपंगत्वाने जखडलेल्या, म्हातारपण आलेल्या सधन-निर्धन स्त्री-पुरुषांना सरसकट गॅस चेंबरच्या लाळ्हारसात जाळून संपवले गेले. कित्येकांना गळफासात अडकावले गेले, तर दिवसाढवळ्या हजारे जण बंदुकीच्या गोळ्यांचे शिकार झाले. नाझींनी आउशवित्त्वमध्ये केलेल्या अमानुष छळाची आणि नरसंहाराची जाणिवांना आवाहन करणारी ही कहाणी...

मूल्य १५० रुपये | सवलतीत ९० रुपये

घरपोच ११० रुपये

‘परदेशी मराठी साहित्या’ची चळवळ खेरे तर जुनीच आहे. पण परदेशात पाय स्थिरावत असताना, मायदेशाच्या ओढीने, ‘आपल्या हातून काहीतरी घडावे,’ असा जो ध्यास लागतो, जी तळमळ मनात जागते, त्याबद्दलचे मराठी लिखाण संपादित करणे आणि त्याला बहुमाध्यमी साथसंगत देणे ही डॉ.भूषण केळकरांची नवाई आहे.

‘Tequila टकाटक’ आणि ‘Salmons of Narmada’ ही ह्याच नव्या मोहिमेतली दोन पुस्तके. परदेशात उत्तम जम बसलेला असतानासुद्धा मायदेशाबद्दल पोटटिडीक बाळगणाच्या कार्यरत मराठी माणसांचे अनुभव आणि मते या दोन्ही पुस्तकांत वाचायला मिळतात. त्यांच्या ग्रंथाली परिवाराने आयोजित केलेला प्रकाशनाचा समारंभ १३ जून, २००९ रोजी संध्याकाळी, पुण्याच्या एस.एम.जोशी सभागृहात पार पडला. तीनशे माणसांची बसण्याची सोय असलेले हे सभागृह त्या दिवशीच्या उत्सर्फूत मेळाव्याने पूर्ण भरले.

‘Tequila टकाटक’ हे अनिवासी भारतीयांच्या किंवा घरटग्यात परतलेल्यांच्या विचाप्रवर्तक लेखांचे संकलन आहे. ‘अशी टेकिला हवी मला, जी जागवील स्फुलिंग मरीचे,’ या भूषणच्या आवाहनाला ‘Tequila टकाटक’च्या लेखकांनी जगाच्या कोनाकोपन्यातून भरभरून दाद दिलेली आहे. मायबोली, हिंदूर्धम, संस्कृती, इथपासून Prom, नपुंसकत्व, विवाहाविना सहजीवन, समलिंगी विवाह, ते दहशतवाद, संरक्षण व्यवस्था, वैश्विक तापमान अशा विभिन्न विषयांवरची मनातली खदखद या लिखाणांतून व्यक्त झाली आहे. निमंत्रित लेखांतून महाराष्ट्र सेवा समिती, नृपो यांसारख्या संस्थांची माहिती मिळते. शिवाय, काही अगदी वाकड्या वाटांवरल्या मुक्कामांची ओळख होते. या टकाटक टेकिलाच्या प्याल्यांनी भारतीय मनाला जगभरातल्या संवेदनांची नशा चढते.

‘Salmons of Narmada’ हें ‘स्वदेश’ या गाजलेल्या मराठी पुस्तकाचे भाषांतर आहे. त्याला डॉ.जयंत नारळीकरांची प्रस्तावना आहे. सत्तावीस Nest Returned Indians चे

Tequila आणि झिंग चढलेले Salmons- एक आगळावेगळा समारंभ

डॉ. उज्ज्वला दळवी

जीवनानुभव यात एकत्रित केलेले आहेत. तंत्रज्ञान, औषध, वैद्यक, रसायन, भाषाशास्त्र, अशा आणि यांचेरीज इतर, मळल्या वाटे बाहेरच्या विविध व्यवसायांतही, वेगवेगळ्या देशांत या माणसांचा उत्तम जम बसलेला होता. हातचे सोडून, भारतातल्या त्या वेळच्या अत्यंत कठीण वस्तुस्थितीशी टक्कर द्यायच्या तयारीने ते परत आले. त्यामागचे व्यक्तिगत कारण वेगवेगळे असेल, पण प्रत्येकाने जीव ओढून काहीतरी भव्यदिव्य घडवून दाखवले. भोवतालच्या समाजाचाही जमेल तेवढा भार जबाबदारीने उचलला. अशा या प्रवाहाविरुद्ध पोहून जन्मस्थानी पोचणाच्या आणि तिथे नवेच काही निर्माण करणाच्या मराठी सामन माशांच्या या यशोगाथा आहेत.

KPIT Cummins Info Systems चे चेअरमन रवी पंडित या समारंभाचे प्रमुख पाहुणे होते. पंडितांनी स्वतः आपली अमेरिकेतली लाखलखीत वाटचाल थांबवून, मूळगावी, पुण्यात परतून, आपल्या तिथल्या नव्या लक्षणीय कारकिंदीने जगभरात नावलौकिक मिळवला आहे. यशस्वी देशाटन केलेल्या, अनेक सभातला संचार गाजवणाच्या अशा या चतुर पंडिताची या ‘सामन’ सोहळ्याला मुख्य अतिथी म्हणून केलेली निवड चपखल होती.

चाळीस देशांतून आलेल्या सव्वाशे लेखांतून पंचेचाळीस लेखांची ‘Tequila’ साठी निवड करण्याचे अवघड काम करणाच्या रत्नपारख्यापैकी दोघे-अविनाश धर्माधिकारी आणि सुधीर गाडीवीळ, या समारंभाला उपस्थित होते. त्यांनी त्या लेखांबद्दलचे त्यांचे अभिप्राय सांगितले. ही पुस्तके वाचल्याने तरुण पिढीचा

आवाका वाढेल असे ते म्हणाले. थोडा उपहासगर्भ शैलीचा वापर झाला असता, थोडे अधिक परखड मुद्दे मांडले गेले असते तर दुधात साखर पडली असती, अशी हळहळही त्यांनी व्यक्त केली. डॉ.भूषण केळकरांनी या दोन्ही वैश्विक प्रकल्पांमागची त्यांची मराठी कर्तृत्वशोधाची भूमिका आपल्या भाषणात विशद केली. ‘टिकिला’साठी आलेल्या इंग्रजी लेखांचे समर्थपणे मराठीत भाषांतर करणाच्या मंजिरी धामणकरांनी आपले मनोगत आपल्या अष्टपैलू शैलीत सादर केले.

‘चाकोरीबाहेरचे काहीतरी करावे,’ याच तत्त्वावर चालवलेल्या “Resilient Cosmeceuticals” या औषधकंपनीने या आगळ्यावेगळ्या पुस्तकाच्या हजारावर प्रती कॉर्पोरेट भेटवस्तू म्हणून मागवून आपली तत्त्वनिष्ठा सिद्ध केली आहे. डॉ. केळकरांनी आपल्या भाषणात त्यांचे यथोचित आभार मानले.

देशोदेशी पांगलेल्या, वाडमयाच्या प्रांताबाहेर वावरणाच्या मराठी माणसांतली झाकली माणके ओळखून त्यांना अविरत ग्रोत्साहन देणारे ऋषितुल्य गंगलसर म्हणजेच दिनकर गांगल तिथे आले होते. कार्यक्रमाच्या सुरुवातीपासूनच अनिवासी मंडळींनी त्यांच्याभोवती घोळका केला होता. कृतज्ञतेचे प्रतीक म्हणून साज्या अनिवासी मराठी समुदायातर्फे त्यांना एक छोटीशी भेट दाजीकाका गाडगीळांच्या हस्ते देण्यात आली.

वयाची तिशी गाठण्यापूर्वीच आपले कर्तव्यक्षेत्र जिंकणाच्या चेतन देशमुखने अत्याधुनिक तंत्रे आणि यंत्रे वापरून एक

बहुमाध्यमी कार्यक्रम सादर केला. विश्वाचे नागरिक असलेल्या, पण एका मराठी नाळेच्या, आठ ते ऐंशी वयोगटातल्या, अनिवासी-पुनर्निवासी भारतीयांच्या अनुभवांचा तो कॅलिडोस्कोप होता. कुठे क्लिष्टता नाही, गोंधळ नाही, ध्वनिक्षेपणाच्या नेहमीसारख्या किंकाळ्या नाहीत. अत्यंत शिस्तबद्ध, सुट्सुटीत, सर्वांगसुंदर असा तो दृक्श्राव्य कार्यक्रम झाला. पुनर्निवासी सामन्सच्या आचरणातून दिला गेलेला संदेश त्यांच्या कार्यपटातून सभागृहातल्या प्रत्येकापर्यंत परिणामकारक रीतीने पोचवला गेला. कार्यपट आणि त्यांचे सादरीकरण या दोघांतही मराठी अंतरंग, ओढ, जिद आणि परदेशी तंत्रज्ञान, शिस्त यांच्या आदर्श फ्युजन संस्कृतीची प्रचीती आली. सारी उपस्थित मंडळी ‘जगासाठी काहीतरी, जगावेगळे करावे,’ ही झिंग कायमची सोबत घेऊन घरी गेली. मराठीचा रखरखाट असलेल्या सौदी अरेबियाच्या मरुभूतीतून आलेल्या मला तो मायमराठीच्या नव्या हुरूपाचा उत्सव म्हणजे पर्वणीच होती.

शिवाय, या उपक्रमात सहभागी होणाऱ्या प्रत्येक लेखकाला या संपूर्ण कार्यक्रमाची डीव्हीडी पुस्तकासोबत अगत्याने भेट म्हणून पाठवण्यात आली.

वय, जात, धर्म, देश आणि अहंभाव-देखील, यांच्या पलीकडे पोचणाऱ्या, नवनिर्माणाची जबाबदारी घेणाऱ्या, विश्वव्यापी, उत्तुंग मराठीपणाचा हा उत्सव होता आणि भूषणाच्या शब्दांत सांगायचे तर, ‘ही केवळ सुरुवातीची सुरुवात आहे’, हे तर बीजारोपण आहे. या अनोख्या, विलोभनीय संस्कृतिरोपाला ग्रंथालीच्या चळवळीचे खतपाणी आणि गांगलसरांसारख्या द्रष्टव्याचे आशीर्वाद सदैव लाभोत आणि हा वृक्ष विस्तारत, बहरत राहो हीच मनःपूर्वक इच्छा.

- डॉ. उज्ज्वला दळवी
सौदी अरेबिया

अनुभवाद्वारे शिक्षण-‘निर्माण’शिबीर

शिक्षण, नोकरी, निवृत्ती याहून जीवनात वेगळ काही असतं का? अधिक अर्थपूर्ण जीवन शक्य आहे का? माझ्या कौशल्याचा व क्षमतांचा मी समाजासाठी कसा उपयोग करू शकतो? असे प्रश्न अनेकांना पडतात.

समाजाचं आपण काहीतरी देण लागतो, माझ्या शिक्षणाचा, कौशल्याचा, क्षमतांचा समाजाला काहीतरी उपयोग व्हावा असं अनेकांना वाटतं. अशा युवक-युवर्तीसाठी डॉ. अभय व डॉ. राणी बंग यांनी जून २००६ पासून ‘निर्माण’ शिबीरांची मालिका सुरु केली. सुखासाठी हतबलता किंवा दिशाहीन कृती यांच्या चक्रात न अडकता मी कसं जगायचं? याचं खरं उत्तर शोधण्याची शिक्षण प्रक्रिया म्हणजे निर्माण. नुकत्याच झालेल्या निर्माण एक व दोन मध्ये शंभराहून अधिक युवक-युवर्तींनी भाग घेतला. तर निर्माण तीनची बँच जानेवारी २०१० पासून सुरु होणार आहे. यामध्ये दोन वर्षांत चार शिबीरं घेतली जातात. युवकांना अर्थपूर्ण जीवन जगता यावं यासाठी प्रयत्न केले जातात. महात्मा गांधीच्या नयी तामील शिक्षणपद्धतीवर आधारित ‘अनुभवाद्वारे शिक्षण’ निर्माणमध्ये दिलं जातं. माझ्या अवतीभवती कोणते प्रश्न आहेत याचा प्रत्यक्ष अनुभवाच्या आधारे शोध घेतला जातो. ‘लोकांत जा, त्यांच्यात राहा आणि प्रश्न शोधा’ अशी ही शिक्षणप्रक्रिया.

पहिल्या शिबीरात ‘मी, माझं मन आणि शरीर’ याविषयी माहिती दिली जाते. स्वतः मी कसा आहे हे ओळखल्याशिवाय समाजासाठी काम कसं करणार? म्हणून ‘स्व’चा शोध घेतला जातो. दुसऱ्या शिबीरात ‘समाज, सृष्टीशी असलेलं माझे नातं व जबाबदारी’ याविषयीची जाण निर्माण करून दिली जाते. तिसऱ्या शिबीरात अनुभवाधारित प्रश्न केवळ पाहिले जात नाहीत तर प्रत्यक्ष खेड्यात जाऊन अनुभवले जातात. मनाला भिडलेल्या प्रश्नांचं पुढे काय करायचं याचं भान चौथ्या शिबीरात करून दिलं जातं.

निर्माणचं तिसरं शिबीर जानेवारी २०१० मध्ये होत आहे. या शिक्षणप्रक्रियेचा लाभ ज्या इच्छुक युवकांना घ्यायचा असेल त्यांनी अधिक माहितीसाठी <http://nirman.mkcl.org> या संकेतस्थळास भेट द्यावी. या शिक्षणप्रक्रियेत कुमार केतकर, अनिल अवचट, विजय भटकर, विवेक सावंत, अरुण देशपांडे, रमेश पानसे, गिरीश सोहनी, सुहास कुलकर्णी, आनंद अवधानी, सदा डुंबरे यांसारख्या तीसहून अधिक तज्ज्ञांचे मार्गदर्शन लाभणार आहे.

निर्माण फेलोशिप

समाजाला भेडसावणाऱ्या एखाद्या समस्येवर काम करण्यासाठी व काम करत करत अनुभवाधारित शिक्षण घेण्यासाठी एका वर्षासाठी ‘निर्माण’ फेलोशिप दिली जाते. सध्या या फेलोशिपअंतर्गत निर्माणचे पंधरा युवक आरोग्य, शिक्षण, कुपोषण, रोगराई, पाणीप्रश्न, पर्यावरण या प्रश्नांवर काम करत खन्या जीवनाधिष्ठित शिक्षणप्रक्रियेचा अनुभव घेत आहेत.

॥ग्रंथालय॥ *

लवकरच प्रसिद्ध होत असलेली पुस्तके

डायरी

प्रवीण बर्दापूरकर

प्रवीण बर्दापूरकरांनी गेल्या तीस वर्षांत अनेक सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय उलथापालथी पाहिल्या आहेत. हा काळच प्रचंड उलथापालथींचा आहे. त्यातील अनेक नायक-खलनायक वा प्रतिनायक-उपनायक प्रवीणना भेटले आहेत. काहीजण कुणीच नव्हते तेव्हा आणि पुढे स्वयंभू नायक-महानायक झाल्यावर.

प्रवीण यांनी त्यांच्या त्या प्रवासाची मानसिक नोंद केली आहे आणि अर्वाचीन इतिहासात त्यांचे कोंदण कोणते ते ठरवून ती 'जागा' त्यांना दिली आहे. विशेष म्हणजे, प्रवीणच्या डायरीत आत्मप्रौढी नाही वा आत्मकरुणा नाही, आत्मवंचना नाही आणि कुठचा गंडही नाही. यामुळे त्या लेखनाला एक सहजता, एक तात्कालिक-ऐतिहासिकता आणि एक प्रवाहीपणा प्राप्त झाला आहे.

ही 'डायरी' प्रत्येक 'होतकरू' पत्रकाराने वाचावीच, पण तिचा परिसर पत्रकारितेच्या पलीकडे, म्हणजे आपल्या व्यापक सामाजिक-राजकीयतेकडे आहे आणि म्हणूनच सर्वच प्रकारच्या वाचकांच्या मनोकक्षा रुदावणारा आहे.

- कुमार केतकर

महाराष्ट्राचा लेखाजोखा

संकलन : दिलीप चावरे

प्रत्येक पत्रकाराचे वेगळे वैशिष्ट्य, दृष्टिकोन वेगळा, लिहिण्याची पद्धत वेगळी. आवडी-निवडी वेगळ्या. त्यामुळे गेल्या पन्नास वर्षांच्या महाराष्ट्रावर अनेक बाजूंनी प्रकाश पडल्यासारखा वाटतो. उगवत्या पत्रकारांनी जरुर वाचावे असे हे पुस्तक.

- अरुण साधू

बीएमएम अधिवेशन

आदिनाथ .हरवंदे

अमेरिकेत नोकरी किंवा व्यवसायासाठी जायचं, तिथं स्थायिक व्हायचं, हे लोण सुरु झाल्यापासून हजारो मराठी माणसं अमेरिकेत स्थायिक झाले. भारतातील त्यांचे नातेवाईक, स्नेही व ज्यांना इच्छा असून जाता आलं नाही ते सर्व, अमेरिकास्थित मराठी, भारतीय माणसाकडे डॉलर छापणारं यंत्र ह्याच दृष्टीनं पाहात. त्यांच्याकडून फळाची अपेक्षा करून आशालभूतपणे पाहात असतात. त्या उलट तेथील माणूस आपण कोणत्या गोष्टीला मुकलो ह्याची खंत बाळगत असतो. ते मिळवायचा मार्ग शोधत असतो.

सत्रीच्या दशकात अमेरिकेत मराठी पावले ठसा उमटवूलागली. अमेरिकेत नोकरी-व्यवसायाच्या निमित्ताने मराठी माणसाचा ओघ सुरु झाला. त्यांच्यात मैत्रीचे धागे निर्माण करण्याच्या उद्देशानं आणि भारतीय संस्कृती टिकवण्यासाठी १९८१ साली शिकागो बृहन्महाराष्ट्र मंडळाची स्थापना झाली. १९८४ मध्ये पहिलं अधिवेशन झालं. त्यावेळी अवधे २५० प्रतिनिधी उपस्थिती होते, २००९ मध्ये पाच हजार प्रतिनिधी हजर होते. २५ वर्षांनंतर वीस पट मराठीजन एकत्र आले. हे आक्रितव्य झालं! एकजूट कायम आहे, स्नेहबंध वाढतायत, ‘जुळवू नाते मनाशी मनाचे’ हे त्यांचं घोषवाक्य सार्थकी लागतं.

अधिवेशनाचा अधिकृत उद्घाटन समारंभ पार पडला. २ जुलै २००९ रोजी ‘इंडम् बिझेस कॉन्फरन्स’ झाली. ह्या परिषदेत मुंबई टिफिन बॉक्स सप्लायर्स चॅरिटी ट्रस्ट अँड असोसिएशनचे सचिव गंगाराम तळेकर आणि अध्यक्ष रघुनाथ मेडगे ह्यांनी इंग्रजी भाषेतील कॉम्प्युटर प्रेस्टेशनच्या सोबत खुसखुशीत मराठी शैलीत सादरीकरण करून उपस्थित श्रोत्यांची भरभरून दाद मिळवली. मेडगेंनी आपल्या भाषणात विनोदाची पखरण केली. डबे वेळेवर कचरीत पोचवणं महत्वाच असतं. त्यासाठी ठाविक आणगाडी पकडणं आवश्यक असतं. घराघरातील डबे घेऊन रेल्वे स्टेशनवर

पोचावं लागतं. डबेवाला बिल्डिंगच्या तळमजल्यापासून खोल्यांची बेल वाजवून सर्वांत बरच्या मजल्यावर जातो. तेथून डबे गोळा करत तो खाली येतो. दारावरची बेल वाजल्यानंतर गृहिणीनं डबा दारात आणून ठेवायचा हे सर्वमान्य सूत्र आहे. एखाद्या खोलीच्या बाहेर डबा नसेल तर डबेवाला बेल वाजवून दरवाजा उघडायची प्रतीक्षा करतो. गृहिणीनं दरवाजा उघडून डबा दिला की डबेवाला थोडक्यात पुढची साखळी करी उसकटते ते सांगतो आणि पुन्हा असं घडल्यास डब्यासाठी थांबणार नाही, असं बजावतो. नंतर ती गृहिणी वेळेचं बंधन न चुकता पाळते. हे वर्णन करून मेडगे गुपीत फोडल्यासारखं हळूच म्हणाले, “गृहिणी आपल्या नवऱ्याला घाबरत नाही इतकी ती डबेवाल्याला घाबरते.”

दोन सत्रांत झालेल्या ह्या परिषदेचं उद्घाटन करताना भारताचे अमेरिकेतील डेप्युटी कॉन्सुल जनरल डॉ.ए.एम.गोंदारे ह्यांनी भारत बौद्धिक पातळीवर सर्व जगाचं नेतृत्व करेल असं ठासून सांगितलं. तसंच अमेरिकेतील भारतीयांनी मातृभूमीला आपल्या ज्ञानाचा साठा पुरवावा, असा आग्रह धरला.

बिझेस परिषदेत बीजभाषण करताना संजय किलोस्कर ह्यांनी भारतातील लायसन्स राजची सदी संपली असून विदेशी कंपनीच्या सहकाऱ्यांनं उद्योग स्थापण्यास आता पूर्वीसारखा विलंब होत नाही असं आवर्जून सांगितलं.

महाराष्ट्र शासनाच्या वतीनं सांस्कृतिक कायमंत्री हर्षवर्धन पाटील ह्यांनी तसंच एमएमआरडीएचे रत्नाकर गायकवाड ह्यांनी महाराष्ट्रात भरपूर औद्योगिक संधी उपलब्ध आहेत. आपली मायभूमी आपल्याला साद

घालतेय, असं भावनिक आवाहन केलं.

ह्या परिषदेत काही यशस्वी उद्योजकांच्या वाटचालीचा मागोवा घेण्यात आला. अविनाश राचमाले त्यांतील एक. त्यांनी लातूर जिल्ह्यातील एका खेड्यापासून अमेरिकेतील उद्योगपती असा आश्वर्यकारक प्रवास केला. मुलाखतकारानं “आपण महाराष्ट्रात काही गुंतवणूक करणार का?” असा प्रश्न विचारल्यावर त्यांनी थेट उद्योजकाच्या विचारसरणीचा ऊहापोह करत सांगितलं ‘क्लायंट’ हा माझा देव. असं प्रतिपादन केलं.

अमेरिकेच्या बांधकाम खात्यानं मला इरक आणि अफगाणिस्तानात काही कामं दिली. मी ती मेहनतपूर्वक पूर्ण केली. ‘क्लायंट’ माझा दिग्दर्शक. महाराष्ट्रात तशाप्रकारे काम मिळालं तर मी ते नक्की स्वीकारेन.”

फिलाडेल्फियातील अधिवेशनाला श्री. ठाणेदारांनी ग्रॅंड स्पॉन्सरशिप दिली. निखिल साठे ह्यांची केलरॉन लॉजिस्टिक्स ही कंपनी प्रस्ताव ते उत्पादन अशा सर्व अवस्थांत मार्गदर्शन करते. आकर्षक व्यक्तिमत्त्वाच्या साठे ह्यांनी अल्पवयात फार मोठं यश संपादन केलं आहे.

३ जुलै रोजी सकाळी ८ वाजल्यापासून अमेरिकेतील भारतीय कुटुंबं नटूनथटून अधिवेशनस्थळी येण्यास प्रारंभ झाला. घरचंच कार्य असल्याप्रमाणे सर्वांची लगबग सुरु होती. उत्साह ओसंडून वाहत होता.

आषाढी एकादशीला पंढरीच्या वारीला जाणाऱ्या श्रद्धाळू वारकर्यांप्रमाणे अमेरिकास्थित मराठीजन बृहन्महाराष्ट्र मंडळाच्या अधिवेशनाला उपस्थित राहतात. त्यामुळे फिलाडेल्फियात उपस्थितांची संख्या पाच हजारांवर गेली ह्यात नवल नाही.

योगायोगानं शुक्रवार, ३ जुलै रोजी आषाढी एकादशी होती. मंडळी आनंदीबाई सभागृहात स्थिरावतायत तोच ढोल-ताशा, लेझीम ह्यांचा आवाज आसमंतात घुमला. अमेरिकेतील १९ मराठी मंडळांतील मुलं जरीपटका, भगवे झेंडे, अब्दगिन्या आणि मंडळाचे फलक घेऊन दिंडीत सामील झाली होती. त्यांच्यासह महाराष्ट्रातून आलेले मराठी जन चालत होते, नाचत होते. ग्रॅंड हॉलमधून निघालेली मिरवणूक मार्गक्रमण करताना तीन ठिकाणी थांबली. तेथे समूहनृत्य सादर करून दिंडी पुढे सरकायची. अशात्तेहेन हरिनामाचा, गणपती बाप्पा मोरयाचा गजर करत व शिवाजी महाराजाचा जयजयकार करत दिंडीनं थाटात आनंदीबाई सभागृहात प्रवेश केला.

वैद्यकीय शिक्षणासाठी भारतातून अमेरिकेत गेलेल्या आनंदीबाई पहिल्या महिला डॉक्टर. त्यांचं नाव संमेलनाच्या प्रमुख सभागृहाला डेऊन संघटकांनी औचित्य दाखवलं.

आनंदीबाई वैद्यकीय शिक्षणासाठी अमेरिकेची पहिली राजधानी फिलाडेल्फियात आल्या होत्या. त्यांना आधार देणाऱ्या कार्पेटर मावशी रोसल इथे राहायच्या. त्यांच्या घराचा आधार त्यांना शिक्षण संपेपर्यंत मिळाला. फिलाडेल्फियातील कॉलेज सुरु होण्यापूर्वी आनंदीबाई आणि मावशी तिथं पोचल्या. हिंदुस्थानातील स्त्री उच्च शिक्षणासाठी इतक्या दूर अमेरिकेत प्रथमच आली होती. त्यामुळे कौतुकानं कॉलेजच्या डीन बॉडले ह्यांनी मोठा स्वागतसमारंभ आयोजित केला.

आनंदीबाईंनी अंतिम परीक्षेत पहिली श्रेणी मिळवल्यानंतर जाहीर पदवीदान समारंभ करण्यात आला.

अशा ह्या भारताच्या पहिल्या महिला डॉक्टर! त्यांच्या स्मृतीना उजाळा देणाऱ्या आनंदीबाई सभागृहात बृहन्महाराष्ट्र संमेलनाच्या उद्घाटनसोहळा अगदी रंगतदार झाला. मात्र अमेरिकन संस्कृतीतील उतावळे पणा दिसत्याशिवाय राहिला नाही. बृहन्महाराष्ट्र मंडळाचे संयोजक गिरीश ठकार ह्यांचे स्वागतपर भाषण लांबतंय असा भास होताच प्रेक्षकांनी टाळ्या वाजवायला सुरुवात केली. त्यानंतर

पुढच्यास ठेच मागचा शहाणा ह्या उक्तीप्रमाणे प्रत्येक वक्त्यानं भाषण थोडक्यात संपवलं. अपवाद फक्त शिवसेना कायर्ध्यक्ष उद्धव ठाकरे ह्यांचा. त्यांचं भाषण इतरांपेक्षा मोठं झालं. पण त्यांनी प्रारंभीच महाराष्ट्रांचं ‘महा’राष्ट्र करण्याचं आवाहन करून प्रेक्षकांच्या हृदयाला हात घातला होता. ‘बये दार उघड’ ह्या एकनाथांच्या शब्दाचाही त्यांनी कुशलतेन वापर केला. प्रेक्षकांची मनं जिंकल्यानंतरही भाषण केव्हा संपवायचं हे ते अचूक जाणतात.

उद्घाटनसोहळा संपल्यानंतर एकाच वेळी आठ सभागृहांत कार्यक्रम सुरु झाले. ‘अवघा रंग एकचि झाला’ हे संगीत नाटक पाहावं की ‘मैत्र’ पाहावं? शिवाय, एकांकिका कार्टून वर्कशॉप, वारली पैटिंग, मराठी सिनेमा, तरुणाई आणि चित्रचरित्र राजा परांजपे हे अन्य पर्याय होतेच.

‘अवघा रंग’ मध्ये अमेरिकेतील नात गाण शिक्षणाचं सोंग घेऊन भारतात येऊन आजोबांचा गैरसमज दूर करते. हा विषय स्थानिकांना भावला. मैत्र कार्यक्रमात शर्वरी जेमेनिस, संदीप खरे, सुबोध भावे, शौनक अभिषेकी आणि डॉ.सलील कुलकर्णी ह्यांचा सहभाग होता.

हास्यपंचमी ह्या सुयोग निर्मित कार्यक्रमाची ‘अधिवेशनातील मेगा इव्हेंट’ अशी जाहिरात झाली होती. कलाकार भरपूर अगदी निवेदकही सतत बदलत होते.

दुसऱ्या दिवशी असंख्य कार्यक्रमांच्या गर्दीत, मोतीबिंदूच्या एक लाखापेक्षा जास्त शस्त्रक्रिया करणारे विक्रमवीर पद्मश्री डॉ. तात्याराव लहानेची मुलाखत ऐकायला मोजकेच श्रोते होते! त्याच सभागृहात उद्धव ठाकरेच्या मुलाखतीला मोठा प्रतिसाद मिळाला होता. दुपारच्या सत्रात ‘धरोहर’ आणि ‘त्रिग्लबंदी’ ह्या दोन कार्यक्रमांनी रसिकांना उच्च कोटीचं समाधान दिल. भारतीय संगीत परंपरेतील खजिना असं वर्णन केलेल्या ‘धरोहर’ कार्यक्रमात शैनक अभिषेकी, राहुल देशपांडे आणि रघुनंदन पणशीकर ह्या प्रत्येकानं बंदिशा, नाट्यगीत आणि भावगीत सादर केलं. राहुल देशपांडे ह्यांची प्रगती पाहून थक्क व्हायला होतं. असाच तीन

कलाकारांचा कार्यक्रम ‘त्रिग्लबंदी’-विजय घाटे ह्यांचा तबला, भवानी शंकर ह्यांचा पखवाज आणि सतीश व्यास ह्यांचं संतूर. हिंदुस्थानी शास्त्रीय संगीताचा आवाका किती मोठा आहे, ह्याचा अनुभव ह्या ‘त्रिग्लबंदी’तून श्रोत्यांना मिळाला.

रात्री ७.३० वाजता सुरु होणारा ‘मी आशा’ हा कार्यक्रम तब्बल दोन तास उशीरा सुरु झाला. ह्या कार्यक्रमात आशा भोसलेंनी मराठी गाणी गायली. बृहन्महाराष्ट्र मंडळांन ह्या वर्षापासून विश्व जीवन पुरस्कार प्रदान करण्याची प्रथा सुरु केली. ह्या पुरस्काराच्या पहिल्या मानकरी आशाताई ठरल्या. रंगसंमेलनाचा अखेचा दिवस उजाडला. त्या दिवशी स्थानिक कलाकारांचे कार्यक्रम जास्त होते.

‘स्टॅंड अप कॉमेडी’ ह्या कार्यक्रमात अमेरिकन जीवनशैली आणि वेगानं पुढे जाणाऱ्या कॉम्प्युटर शास्त्राचे पडसाद उमटले. त्यापैकी काही नमुने-

“मी हार्डवेअर इंजिनीयर म्हणून अमेरिकत नोकी स्वीकारली. नवीन देश, नवीन सहकारी, त्यांच्याशी मी नम्रपणे आणि मुलायम पद्धतीनं वागत असे. असं वर्तन करत असताना मी ‘हार्डवेअर’चा ‘सॉफ्टवेअर’ इंजिनीयर कधी झालो हे मला कळलंच नाही.”

‘आज माझा आवाज बसल्यासारखा तुम्हाला वाटेल. काल रात्री आशाताई भोसलेंचा कार्यक्रम होता. त्यांना वरच्या पट्टीचा आवाज मी दिला. त्यामुळे माझा आवाज बसला!’ शुभदा कामेरकरांच्या ह्या मल्लीनाथीवर अवघ्या सभागृहात हास्यस्फोट झाला. आशाताईच्या दोन्ही कार्यक्रमांनंतर त्यांचा आवाज वर चढताना पूर्वीसारखा सहज सुलभ, नितळ आणि मोहरेदार वाटत नव्हता. त्याविषयी केलेलं भाष्य फार बोलकं होतं. सकाळी नाश्त्याच्या वेळी ही चर्चा दबक्या आवाजात सर्वत्र सुरु होती. एका वृद्ध जोड्यानं तर स्पष्ट सांगितलं, ‘वृद्धत्व टाळता येत नाही, कलाकारान वेळीच ते ओळखावं.’

‘मनात नाचते मराठी’ हा महाराष्ट्राची पारंपरिक नृत्य आणि सणवार ह्यांची गुंफण असलेला कार्यक्रम झाला. संगीत, नृत्य आणि

उत्तर अमेरिकेत स्थायिक झालेल्या मराठी भाषकांनी अधिवेशनाच्या निमित्ताने, एकत्र, तीन दिवस घालवण्याची कल्पना १९८४ साली मूर्त स्वरूपात आली त्यामुळे २००९ साली, त्या उपक्रमाचे रौप्यमहोत्सवी वर्ष असल्याने, फिलाडेलिफ्यातील अधिवेशनाचे महत्व आगळेच होते. जागतिक आर्थिक मंदीची लाट जरी असली तरी प्रतिनिधींच्या उपस्थितीवर त्याचा परिणाम झाला नाही. सुमारे पाच हजार लोकांनी हजेरी लावून अधिवेशन यशस्वी होईल याची खात्रीच दिली. मित्रमंडळीना भेटणे, उत्तम कार्यक्रमांचा आस्वाद घेणे हे हेतू बहुतांशी

निवेदनाद्वारे वॉशिंगटनच्या ७५ कलाकारांनी हा बहारदार कार्यक्रम सादर केला.

तरुणांसाठी लावणी नृत्य वर्ग, स्वयंपाक वर्ग आणि आश्र्वय म्हणजे नऊवारी साडी नेसण्याचा वर्ग चालवण्यात आले. तरुण-तरुणांसाठी 'स्नेह बंधन' हा परस्पर परिचय करून घेण्याचा उपक्रम आखला होता. त्यानंतर अमेरिकन संस्कृतीप्रमाणे 'स्पीड डेटिंग' करायचं. अर्थात ह्या डेटिंगमध्ये अमेरिकेप्रमाणे सर्व काही नसावं! एकमेकांची अधिक ओळख व्हावी हाच हेतू. त्यानंतर विवाहबंधनाची गाठ बांधण्यापर्यंत मजल मारलेल्या जोड्यांसाठी हिंदू विवाह पद्धतीचा परिचयवर्ग. त्यामध्ये कपडेलते, दागिने ते स्वयंपाककला अशा अनेक बाबींचा समावेश होता. इतक्या कार्यक्रमांच्या गर्दीत मराठी चित्रपट महोत्सव आणि एकांकिका स्पर्धा पार पडल्या. 'स्वरभास्कराचे स्वराशिल्प' हा भारतरत्न पंडित भीमसेन जोशी ह्यांना मानाचा मुजरा करणारा कार्यक्रम सादर झाला.

ह्या कार्यक्रमांसह एका मोठ्या हॉलमध्ये प्रदर्शन भरवण्यात आलं होतं. प्रदर्शनातील सर्वांत मोठ्या दालनात महाराष्ट्राची प्रगती आणि भावी योजनांची माहिती आकर्षक पॅनलच्या स्वरूपात मांडली होती. हे दालन उभं करण्यासाठी महाराष्ट्राच्या जनसंपर्क महासंचालनालयातील संस्कृतिक कार्यसंचालक अंजय अंबेकर ह्यांच्या नेतृत्वाखाली अधिकाऱ्यांनी परिश्रम घेतल्याचं

बीएमएम अधिवेशन

डॉ. विजय ढवळे

साजेरे झाले. परंतु संयोजकांच्या हातून, अजाणता का होईना, ज्या चुका झाल्या त्याचा भुर्दंड व फटका मात्र अनेकांना जाणवला, ही वस्तुस्थिती ही नमूद करायला हवी.

२ जुलै, २००९ रोजी औद्योगिक आणि आरोग्य क्षेत्रांमधील मंडळींनी आपापले स्वतंत्र कार्यक्रम ठरवले होते. ती अशा अधिवेशनांची

परंपराच आहे. कारण त्यामुळे खर्च आयकर फॉर्मवर दाखवता येतो! 'ग्रेसफूल एंजिंग' ह्या विषयावर सुप्रसिद्ध अर्थसल्लागार अविनाश देशपांडे ह्यांनी सुरेख कार्यक्रम आखला होता, पण त्यासाठी जेमतेम पन्नास लोकांची उपस्थिती होती! वास्तविक, अमेरिकेत या अधिवेशनाला पाठिंबा देणाऱ्यांमध्ये निवृत्त झालेले वा त्या

जाणवत होतं.

शिवसेना कार्याध्यक्ष उद्धव ठाकरे ह्यांच्या छायाचित्रांचं दालन समृद्ध होतं. छायाचित्रण करताना योग्य कोन, आवाक्यातील क्षेत्र, कोणत्या बाजून पाहिल्यास छायाचित्र अधिक विहंगम दिसेल ह्या सर्व बाबींचा विचार त्यांच्या छायाचित्रणात दिसतो. ह्या प्रदर्शनात महाराष्ट्रातील किल्ले, समुद्रकिनारे, शेतकी, अंजंठा, वेरूळ, श्रद्धास्थाने अशी अनेक छायाचित्रं होती. ह्या छायाचित्रांचं वैशिष्ट्य म्हणजे ती हेलिकॉप्टरमधून घेतलेली आहेत. हे एक फार मोठं साहस असतं. छायाचित्रण करायचं असल्यामुळे हेलिकॉप्टरचे दरवाजे काढलेले असतात. वारा वादळा सारखा भासतो. विमानात पट्टा बांधून खुर्ची सरळ ठेवा. असे लाड नसतात. कंब्र आणि खांद्याला पट्टे असतात पण ते केवळ आधारापुरते. चांगला अँगल घेण्यासाठी छायाचित्रकाराला बाहेर झुकावं लागतं. त्यामुळे हे छायाचित्रण करण्यासाठी कलेबोरबर धैर्याची आवश्यकता असते.

प्रदर्शनात पुस्तकांची दालनं होती. ग्रंथाली, आयडियल त्यांच्या दालनांकडे पुस्तकप्रेमी अवश्य यायचे. वस्तू, कपडे अशा दालनांवर भरपूर गर्दी असायची. मुर्लीचे आकर्षक कपडे आणणाऱ्या एका गुजराथी व्यापाऱ्याच्या दालनात सतत ये-जा असायची. त्या दालनातील माणसांना विश्रांती मिळत नव्हती. फॅशनेबेल कपड्यांची मोठी विक्री झाली.

जागतिक मंदीच्या पार्श्वभूमीवर बृहन्महाराष्ट्र मराठी मंडळाच्या संमेलनाला अमेरिकेतील मराठी जन इतक्या संख्येन उपस्थित राहतात; हे नवल वर्तले कैसे? मराठी कुटुंबाच्या बचतीच्या सवयीचा हा परिणाम असावा का? किंवा मराठी माणसांन निवडलेल्या क्षेत्रात उच्च कोटीचं प्राविण्य मिळवलंय! त्यामुळे त्याला काढलं तर त्याचा बॉस पांगळा होईल. ही वस्तुस्थिती असावी का? इथं मराठी अधिक व्यापकणे भारतीय असं महणाल्यास फरक पडणार नाही.

मोठ्या संख्येने आलेल्या प्रतिनिधींची अनेक सभागृहात विभागणी व्हावी ही विचारसरणी स्तुत्य असली तरी पुढच्या शिकागो येथील अधिवेशनात कार्यक्रमाची रेलचेल अंमळ कमी करावी. त्यामुळे कलाकाराला समोर रिकाम्या खुर्च्या पाहण्याची वेळ येणार नाही. विशेष म्हणजे कलाकाराला आपल्या कलेला आवश्यक अवधी आणि न्याय देता येईल आणि प्रेक्षकांनाही तृप्तीचा आनंद लाभेल, असा सुवर्णमध्य साधावा.

आयोजकांची शिस्त, तळमळ, नम्रता वाखाण्यासारखी. ती कायम राहील, ह्यात वाद नाही.

- आदिनाथ हरवंदे

adharwande@gmail.com

उंबरठ्यावर असलेल्या लोकांचीच संख्या लक्षणीय आहे. त्यामुळे ह्या विषयाला वाहिलेल्या तीन तासांच्या कार्यक्रमास चांगली गर्दी होईल अशी अपेक्षा होती ती फोल ठरली. मुख्य कारण म्हणजे त्या कार्यक्रमाला प्रसिद्धीच मिळाली नाही. त्यामुळे जरी दोनशे जणांनी नोंदणी केली होती तरी त्यांना तो कार्यक्रम केव्हा व कुठे होणार आहे याचीच कल्पना नव्हती. डॉ.मुतालिक, डॉ.कर्वे आणि डॉ.गबाले ह्यांनी मात्र परिसंवादात रंग भरला त्यामुळे श्रोतृगण खूष झाला.

कोणताही कार्यक्रम वेळेपेक्षा किमान अर्धा तास उशीरा सुरु करणे असे जणू संयोजकांनी ठरवलेच होते. त्यामध्ये मात्र जराही कुचराई झाली नाही. २ तारखेच्या रात्री आशा भोसलेंचा हिंदी व अन्य भाषांतून असलेल्या गाण्यांचा कार्यक्रम होता. तो बृहन्महाराष्ट्र मंडळ आणि अन्य भाषकांची संस्था यांच्या संयुक्त विद्यमाने होता. अपेक्षेइतकी तिकीटविक्री झाली नव्हती पण सर्वात चीड आणणारी गोष्ट म्हणजे ज्यांनी आगाऊ पैसे भरून मंडळातर्फे तिकिटे विकत घेतली होती त्यापैकी किमान दोनशे जणांना ती तिकिटे त्यांच्या पिशव्यांतून मिळालीच नाहीत. त्यामुळे जबरदस्त गोंधळ उडाला. ज्यांच्याकडे इमेल होता त्यांची सोय झाली खरी पण त्यांच्या तोंडात कडू चव रेंगाळतच राहिली. त्यातही आशाताई दीड तास उशीरा आल्या. आर्कस्ट्रा खूप मोठा आवाज करत होता. त्यामुळे गणी प्रेक्षकांपर्यंत जेमतेम पोचत होती.

दिंडी काढून अधिवेशनास सकाळी ९ वाजता सुरुवात होणार होती त्यानुसार दिंडी जोरात मिघाली पण वेळेचे वेळापत्रक पूर्णपणे कोलमडले. वक्तेगण व्यासपीठावर स्थानापन्न होईपर्यंत सकाळचे १०।। वाजले होते. त्याचे पर्यवसान व्याख्यानांची काठाणाट होण्यात होणे स्वाभाविकच होते. महाराष्ट्र सरकारतर्फे सांस्कृतिक मंत्री हर्षवर्धन पाटील तर विरोधी पक्षनेते शिवसेनेचे कार्यकारी अध्यक्ष उद्धव ठाकरे ह्यांना भाषणांसाठी जेमतेम दहा मिनिटे मिळाली. सुरुवातीला प्रमुख आयोजक मुकुंद

कुठे ह्यांनी समयोचित शब्दांत उपस्थितांचे स्वागत केले. पण गिरीश ठकारांच्या भाषणाच्या वेळी श्रोत्यांचा संयम संपला व त्यांनी भाषण थांबवण्याची सूचना देणाऱ्या टाळ्यांची बरसात केली! याखेपेस तरी आम्हाला सरकारकडून कोणत्याही आर्थिक मदतीची अपेक्षा नाही हे जाहीरपणे सांगितल्याने श्रोतृवर्गाला दिलासा मिळाला.

जेमतेम अडीच दिवसांचे अधिवेशन. त्यामध्ये ५४ कार्यक्रमांचा इतकी भाऊगर्दीं केली होती की कोणालाच कोणताही कायर्क्रम धडपणे पाहणे वा ऐकणे शक्य होणार नव्हते. एके ठिकाणी मराठी चित्रपट तर दुसऱ्या हॉलमध्ये एकांकिका, तिसऱ्या खोलीत कीर्तनाचा कार्यक्रम तर चौथ्या ठिकाणी गीतरामायण-मैत्र द्वारा सारख्यांची मैफल असा एकूण प्रकार होता. सर्वांत गर्दीं खेचली ती मीना नेरुकर लिखित ‘अवघा रंग एकचि झाला’ या संगीत नाटकाने. उत्तम नृत्यांगना, अनुभवी कोरिआग्राफर, चांगली तेलिका असे मीनाचे व्यक्तिमत्त्व, नाटककार हा तिच्या आणखी एक पैलू दाखवून गेल्याने तिच्या चतुरस्रतेची खात्री पटली. त्यात प्रसाद सावकार ह्या ८१ वर्षीय जुन्याजाणत्या नटाने काम करून रंगात वाढवली. सर्वांत प्रभाव पडला तो स्वरांगी मराठे ह्या तरुण नटीचा, तिच्या आवाजाची फेक, त्यामधील गोडवा आणि गळ्याची तयारी निश्चितच प्रसंशनायी होती.

सुयोग नाट्यसंस्थेने हास्यपंचमी हा मेगाइव्हेंट म्हणून ३ जुलैच्या रात्री जाहीर केला होता. ५० वर्षात मराठी रंगभूमीवर जी धम्माल विनोदी नाटके आली त्यामधील काही प्रवेश सादर केले जाणार होते. अत्रांचे पाऊणशे वर्षापूर्वी लिहिलेल्या ‘लग्नाची बेडी’ किंवा पुलांच्या ‘असा मी असामी’ यांमधील प्रवेश तुफान हशा पिकवून गेले, पण वसंत सबनीस किंवा बबन प्रभू यांच्या फारसिकल नाट्यलेखणीत ती ताकद नसल्याने जाणवले. ‘पळा पळा कोण पुढे पळे तो’ यांमधील प्रवेशात तर प्रेक्षकांना स्टेजवर काय चालले आहे याचेच आकलनन झाल्याने त्यांनी नापसंतीदर्शक टाळ्यांचा गजर केला, पण

त्यानंतर प्रशांत दामले हे कसलेले नट आल्यामुळे जरा दिलासा मिळाला. मात्र त्यांच्यापुढ्यातले सभागृह ९० टक्के मोकळेचे होते!

अमेरिकेच्या स्वातंत्र्यदिनी शंकर अभ्यंकरांचे ‘कीनोट स्पीच’ होते. त्या माणसाचा व्यासंग व पांडित्य जबर आहे. तासभर एकही इंग्रजी शब्द न वापरता सुरेख मराठी, कोणतीही बोजडता न आणता, उत्कृष्ट वकृत्वाचा नमुना त्यांनी पेश केला. त्यानंतर सुधीर गाडगीळांनी उंदव ठाकरेंची मुलाखत घेतली. गाडगीळ हे पूर्ण व्यावसायिक तर ठाकरे हे मुरलेले राजकीय नेते. त्याचमुळे कोणत्याही प्रश्नात न अडकता सहीसलामत आपली बाजू मांडण्याचे कौशल्य त्यांनी प्रगट केले. मुलाखत संपली आणि प्रेक्षणाहांत शंभर एक लोकच राहिले.

डॉ. तात्याराव लहानेंची मुलाखत झाली. अत्यंत गरीब शेतकऱ्याच्या कुटुंबातून त्यांनी जिद व हशारी यांच्या आधारे नेत्रतज्ज्ञाचे शिक्षिण पूर्ण केले. मोतीबिंदूच्या सव्वा लाख शस्त्रक्रिया केल्या. सरकारी नोकरीत ते मुंबईच्या जेजे हॉस्पिटलमधील नेत्रविभागाचे प्रमुख आहेत. त्यांच्याकरता खास अपवाद करून पद्मश्री पदवी त्यांना प्रदान केली गेली. पण ही स्फूर्तिदायी यशोगाथा बहुजन प्रतिनिधीपर्यंत पोचलीच नाही हे दुर्दैव होते.

दुपारी अनेक हॉलमध्ये विविध कार्यक्रमांची झुंबड उडाली होती, त्यामुळे कुठे जाऊ, काय पाहू आणि किती ऐकू हा प्रश्न प्रत्येकासमोर आ वासून उभा राहत असे. मुख्य सभागृहात नाना पाटेकरांची मुलाखत होती व ती चांगलीच रंगली. या अधिवेशनांच्या उपक्रमाचे विश्लेषण करतांना पाटेकरांनी सांगितले. “असे कार्यक्रम होतात कारण तुमच्यात वसत असलेली असुरक्षितता. परदेशात आपले कोणीतरी आहे, आधारासाठी समानभाषिक आहेत हे प्रत्येकास वाटावे म्हणून अशा समारंभाचे महत्त्व आहे.” नाना पाटेकरांने उर्दूमध्ये हिंदीत, इंग्रजीत काय पण संस्कृतमधील अवतरणेही उदधृत करून श्रोत्यांना चिकित करून सोडले. त्याचे

स्पष्ट वक्ते पणा, आत्मविश्वास, हजरजबाबीपणा हे सर्व गुण प्रेक्षकांना जाणवले. मी श्रद्धालू वगैरे काही नाही तरी मी गणपतीची आरास करण्यात तासन् तास घालवतो कारण त्यामुळे आईला बरे वाटते हेदेखील नानाने सहजपणे कबूल केले.

विविध क्षेत्रांत नेत्रदीपक कामगिरी बजावणाऱ्या लोकांना पुरस्कार दिले जातात. पण तो कार्यक्रम केव्हा होणार आहे याची ज्यांच्या गौरव होणार होता त्यांना कल्वण्याची तसदीदेखील मंडळाने न घेतल्याने नाराजी निर्माण झाली. २ तारखेच्या संध्याकाळी शाही भोजनाचा कार्यक्रम होता. त्यावेळी हे पुरस्कार देऊन टाकावेत असा सूर निघाला. ते डॉ.लाभसेटवार, डॉ. मदीवार यांना माहितीच नव्हते! नंतर तोच कार्यक्रम शेवटच्या दिवशी सकाळी ९ वाजता करण्याचे ठरले. डॉक्टरद्वय तर त्याकरता हजर होते, पण ती वेळ बदलून दुपारी दोनला देऊ असे सांगितले गेले. आयोजन कमकुवत असल्याने हे प्रकार घडत होते. बसण्याची व्यवस्था अत्यंत असमाधानकारक होती. त्यामुळे कोणीही कुठेही बसत होता. पहिल्या दिवसानंतर त्यात अल्पशी सुधारणा झाली खरी, पण तरीही गोंधळ हा कायमच राहिला.

आपण मंडळी उत्तम अमेरिकेत राहूनही गेल्या तीन-चार तपांच्या वास्तव्यात शिस्त व वक्तशीरपणा शिकलो नाही ही खेदाची गोष्ट आहे. हेच लोक अमेरिकन कार्यक्रम असेल तर वेळेच्या आधी कसे पोचतात? मग के वळ आपला समारंभ म्हणून वक्तशीरपणाला पूर्णपणे गुंडाळून ठेवायचा असा काही कायदा आहे काय? यापूर्वी झालेल्या सिअंटल वा अटलांटा येथे वेळेची शिस्त काटेकोरपणे पाळली गेली होती. मग त्याचा फिलाडेलिफ्यातच का बोजवारा उडाला? प्रमुख कारण म्हणजे पाच हजार लोकांची झालेली नोंदणी. तीन हजारांहून जास्त प्रतिनिधी यापूर्वी फक्त १९९३ साली मेरीलेंड अधिवेशनात आले होते. ते व्हाही वक्तशीरपणाला पूर्ण फाटा मिळाला होता! याचाच स्पष्ट अर्थ हा, की तीन हजारांहून

जास्त लोक येणार असतील तर शिस्त राखण्याचे काम आयोजकांच्या आवाक्यात राहत नाही. अशा वेळी सरल इव्हेंट मैनेजमेंट कंपनीच्या हाती सूत्रे द्यावीत.

पंच्याहतीरीतल्या आशा भोसलेनी मात्र त्यांच्या परंपरेला पूर्ण न्याय दिला. तोही कार्यक्रम दीड तास उशीराच चालू झाला. पण जे हिंदी गायण्यांच्या वेळी त्यांनी केले नव्हते ते मराठी गायनाच्या वेळी सुरुवातीलाच करून टाकले, ते म्हणजे उशीराबद्दल दिलगिरी व्यक्त करणे. मागे उभा मंगेश या गायण्याने सुरुवात करून, गाडगीलांच्या प्रश्नांना खुमासदार उत्तरे देत आशाताईनी विविध प्रकारची व ढंगांतली गाणी पेश करून उपस्थितांची मने जिंकली, ‘रेशमांच्या धायांनी’ व ‘बुगडी माझी सांडली ग’या लावण्या अशा ठेक्यात पेश केल्या की टाळ्या व शिट्यांचा गगनभेदी गजर झाला. ‘परवशता पाश दैवे ज्याच्या गळा लागला’ हे वामनराव जोशी यांच्या रणदुंदुभी नाटकांतले पद प्रभावीपणे सादर केलेच, पण कमाल केली ती शूरा मी वंदिले ह्या नाट्यांतीच्या वेळी. रेशमाच्या लडी उलगडत जाव्यात तशा त्यांनी एकामागून अके ताना घेऊन सर्वांची मने जिंकली.

त्यांची वडील भगिनी लता मंगेशकरांप्रमाणेच आशाताई हा देखील संगीतक्षेत्रातला एक चमत्कार आहे. त्यांनी सुधीर फडके, बडे गुलाम अली खाँ, नूरजहाँ, खुद लताबाई, पंडित भीमसेन जोशी यांच्या नकलाही करून प्रेक्षकगणांचे खूप मनोरंजन केले. त्यांचा उत्साह दांडगा असला तरी वयोमानप्रमाणे मर्यादा ह्या पडतातच. त्या जाणवत होत्या. कोरस करता आशाताईना स्थानिक मुलींनी साथ दिली. ऑकेस्ट्रा हा मराठी गायण्यांच्या कार्यक्रमाला व्यासपीठावर असल्याने अनेकांनी भुवया उंचावल्या होत्या. वायवृदातले सर्वजण मराठी भाषिकच होते. तबला, ढोलकी वाजवण्याच्यानाही प्रत्येकी ५ मिनिटे मिळाली तेव्हा आपल्या कौशल्याने त्यांनी उपस्थितांची मने जिंकली. कार्यक्रमाच्या शेवटी आशाताई भावूक बनल्या, त्या

म्हणाल्या, “आता पैलतीराकडे डोळे लागले आहेत. अशावेळी काय कमावले काय गमावले याचा हिशेब मनाशी होत रहातो. अनेक संकटे आली. पण त्या वेळी माझा कायम सोबती होता तो माझा सूर. माझा आवाज आणि त्याचीच साथ शेवटच्या क्षणापर्यंत राहणार आहे. अणि त्यांचा सूर काळी पाचवर गेला व शब्द उमटले - जिवलगा, राहीले रे दूर घर माझे, पाऊल थकले, माथ्यावरचे जड झाले ओझे; शांता शेळकेंची शब्दरचना, हृदयनाथ मंगेशकरांचे संगीत. आपणास पुन्हा यायला आवडेल असेही आशाताईनी बेधडक सांगून टाकले.

या अधिवेशनांत सादर केलेल्या कार्यक्रमांचा दर्जा खरोखरच चांगला होता. टोरांटोवासी कलाकारांनी स्वरगंध हा जुन्या व नव्या गायण्यांच्या कार्यक्रम अप्रतिम सादर केला. मुंबईच्या डबेवाल्यांतर्फे रघुनाथ मेंगदे व गंगाराम तळेकर आले होते. १२० वर्ष ही पाच हजार कर्मचारी असलेली व सहकारी तत्त्वावर काम करत असलेली संघटना प्रकाशात आली ती इंग्लडचे राजपुत्र चार्ल्स ह्यांनी त्यांना चर्चेटच्या फूटपाथवर भेट देऊन २० मिनिटे विचारपूस केली तेव्हा त्यांची कार्यक्षमता इतकी अफाट आहे की रोज चार लाख डबे वाटप करूनही दीड कोटी ‘ट्रॅड्झॅक्शनस’मध्ये फक्त एखादी चूक होते! गिनिज बुकमध्ये त्यांना नामांकन मिळाले आहे. सिग्मा ६ सर्टिफिकेट व इतर अनेक आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार वा सन्मान लाभले आहेत. त्यांचा प्रमुख व्यासपीठ द्यायला हवे होते. त्यांच्यावरच्या पुस्तकाचे प्रकाशन झाले तेव्हा त्यांना ५ मिनिटे तेथे येण्याची संधी मिळाली तितकीच.

आतापर्यंत चौदा अधिवेशने झाली. २०११ साली शिकागोत होण्याचे ठरले आहे अशी वंदता होती. म्हणजे एक वर्तुळ पूर्ण होईल. त्यावेळी संयोजकांनी काही गोष्टी ध्यानात ठेवून, त्यांची काटेकोरपणे अंमलबजावणी केली तर या उपक्रमाची सार्थकता होईल. मुख्य म्हणजे कोणाही राजकीय पुढाच्याला बोलावू नये कारण त्यांची

विचारप्रणाली इतकी प्रस्थापित असते की ती ऐकून कोणत्याही प्रकारे ज्ञानात भर पडत नाही. आतापर्यंत ज्यांच्या भाषणांचा प्रभाव पडला त्यापैकी एकही राजकीय नेता नव्हता. लॉसअंजेलिसच्या वेळचे शिवाजीराव भोसले असोत किंवा फिलाडेल्फियात शंकर अभ्यंकर, कॅलगरीला डॉ.अभय बंग असोत वा न्यूयॉर्कमध्ये डॉ.प्रकाश आमटे हे समाजसेवक. बॉस्टनला राम शेवाळकर किंवा शिवशाहीर पुरंदरे असोत किंवा सॅन होजेत डॉ.जयंत नारळीकर. मग महाराष्ट्राच्या मंत्र्यांनी बोलावण्याचा अदृहास कशाला हवा? आषाढी एकादशीची पूजा मंख्यमंत्रांना आपल्या अधिवेशनापेक्षा महत्त्वाची वाटते मग आपणी त्यांच्या दारात आमंत्रण घेऊन का जावे? स्थानिक महापौर, सिनेटर, कॅग्रेसमन, कॅनडातला खासदार ह्यांना आमंत्रणे जायला हवीत.

प्रत्येक वेळी भारतातून भरताड लोकांना

बोलावले जाते. येथे कोणी कलाकारच नाहीत? त्यांना केव्हा संधी मिळणार? कारण त्यांना महाराष्ट्रातल्या कोणत्याही समारंभास बोलावणे येणे शक्यच नाही. अण्णा हजरे, गिरीश प्रभुणे, विठ्ठल उमप, बाबा कल्याणी, सचिन तेंडुलकर हे विविध कारणामुळे हजर राहू शकलेच नाहीत. अटलांटात गावसकरने बाजी मारली होती, पण उर्मिला मातोंडकर तर उगवलीच नाही. सॅन होजेला माधुरी दीक्षित आली होती व त्याच वेळी चतुर्भुजी झाली. भारतातल्या कलाकारांसाठी भरमसाठ पैसा खर्च करणे हा पैशांचा अपव्यय आहे. कारण इकडेच खूप चांगले कलाकार आहेत. लॉस एजलिसचा गोपाळ मराठेंचा ‘अशी पाखरे येती’ हा सुरेल कार्यक्रम अजून स्मरणात आहे.

सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे वक्तशीरपणा. तो काटेकोरपणे पाळायलाच हवा. अधिवेशनास हजर असलेला प्रत्येक प्रतिनिधी भरपूर पैसा खर्चून येत असतो तो

निव्वळ मराठी भाषा हा एकमेव प्रेमधागा लक्षात घेऊन. कार्यक्रम वेळेवर चालू झाला नाही तर तो निराश होतो व इंडियन स्टॅंडर्ड टाईम असे स्वतःचे फसवे समाधान करून घेतो. हे गैर आहे. १९८४ साली २५ डॉलरमध्ये ४ जेवणे दिली गेली होती. आता त्या खर्चात शक्य नाही हे उघड आहे, पण भारतातल्या पाहुण्यांवर अफाट खर्च टाळला तर प्रत्येक प्रतिनिधीला पडणाऱ्या खर्चाची तोशीश निश्चितच कमी करता येईल. तसेच, भरमसाठ कार्यक्रम न आखता मोजकेच दर दिवशी ठेवावेत. हवे तर एक दिवस अधिवेशन वाढवावे, पण प्रतिनिधींची कदर ही प्रथम करण्याचे लक्ष्य ठेवावे हेच आपुलकीपोटी सुचवावेसे वाटते.

- डॉ.विजय ढवळे
ओटावा-कॅनडा

॥ग्रंथानु॥*॥

टकिला टकाटक

संपादन : डॉ. भूषण केळकर

‘जगभर पसरलेल्या, काही परतून भारतात आलेल्या या मराठी सुजनांचं, मराठी व इंग्रजीतूनही जीवनानुभव, विचार वाचताना त्यांचं भौगोलिकच नव्हे तर अनुभवांचंपण वैविध्य आणि व्याप्ती जाणवत राहिली.

अमेरिका, कॅनडा, सिंगापूर याबोरोबर मंगोलिया, सौदी अरेबिया, चिले, आईसलॅंड, उझबेकिस्तान अशाही देशांतून, उण्यापुन्या चाळीस देशांतील लेख वाचताना मराठी कर्तृत्वानं मन भरून आलं आणि वाटलंसुद्धा, की हे लेखन, हे जीवनानुभव महाराष्ट्रातील जगानं आणि जगातल्या महाराष्ट्रानं वाचायला हवेत. त्यातही विशेषतः तरुणवर्गानं!’

- अविनाश धर्माधिकारी

मूल्य ३०० रुपये
सवलतीत १८० रुपये

॥ग्रंथालय॥ *

८ ऑगस्ट
रोजी
प्रसिद्ध
झाले

झपाटलेली झाठे

सरोज जोशी

१९८० नंतरच्या दशकात प्रभावशील ठरलेल्या निवडक
कवींवर केलेलं आस्वादात्मक समीक्षालेखन.

मूल्य २५० रुपये

सवलतीत १५० रुपये

लवकरच प्रसिद्ध होत आहे

वन फॉर सॉरो

अनुराधा कुलकर्णी

अनुराधा कुलकर्णी

हे पुस्तक म्हणजे लेखिकेच्या आंतरिक ऊर्मीचा प्रांजल आविष्कार आहे. या लेखनाला एका लष्करी उच्चपदस्थ अधिकाऱ्याच्या पत्तीच्या अनुभवांची पार्श्वभूमी आहे. यातून लेखिका समाज-शासन यांना काही विचारू पाहते, काही सांगू पाहते, काही मोकळे करू पाहते. हे सारे मनोगत ललित लेखांच्या अंगाने उत्तरलेले असले, तरी त्याला वास्तवाची कुठे रुपेरी, कुठे चंदेरी तर काही ठिकाणी कडवट, झोंबणारी, टोकेरी झालरसुद्धा आहे. मात्र त्याला सत्य, शिव, सौंदर्याचे उपजत अधिष्ठान लाभलेले आढळेल. साहित्याचा विशुद्ध उद्गार म्हणजे तरी दुसरे काय असते? अनुराधा कुलकर्णीचा हा शब्दरूपी उद्गार विशुद्ध आहे, त्याला आपोआपच साहित्याचा स्पर्श लाभलेला आहे.

- मध्य मंगेश कर्णिक

जनसंवाद – एका सदस्याचे निवेदन

सामाजिक कार्यामध्ये अनेक संस्था, व्यक्ती आणि गावे झोकून देऊन काम करत असतात. ‘जनसंवाद’ सारखी चळवळ अशा कामांना पूरक तर ठेरलच, शिवाय सामाजिक परिवर्तनासाठी उपयुक्तमुद्दा ठरू शकेल; त्या दृष्टिकोनातून काही पथ्ये, काही सूचना.

१. जनसंवादच्या सदस्यांनी धार्मिक वा राजकीय मते ही ‘वैयक्तिक’ सदराखाली ठेवून प्रस्तुतच्या चळवळीत सहभाग साधावा व इतरांना सदस्य करून घेण्याचा प्रयत्न करून संस्थावृद्धी साधावी. त्यामुळे, मतभेद बाजूला ठेवून समाज संघटित करता येईल.

२. जनसंवादने इतर चळवळी-संस्थांशी संपर्क साधून एकत्र येण्यासाठी आवाहन करावे, एखादे शक्तिशाली व्यासपीठ निर्माण करावे. जनसंवादच्या सदस्यांना दुसऱ्या कोणत्याही सेवाभावी संस्थेद्वारे किंवा स्वतंत्रपणे सामाजिक कार्य करण्यास आडकाठी नसावी.

३. जनसंवादचे सदस्यत्व देताना त्या व्यासपीठाचा गैरवापर होणार नाही ह्या गोष्टीची काळजी घ्यावी; तसा उपयोग केल्याचे नजरेस आल्यास त्या-त्या व्यक्तीचे सदस्यत्व रद्द करण्याची सोय असावी.

४. कोणत्याही चळवळीला एखाद्या मुख्यपत्राची गरज भासते. जनसंवादसाठी सुरुवातीस ती बाब ग्रंथालीच्या ‘रुची’ या मासिकातील दोन पृष्ठांतून साधली जाईल. परंतु, दूरगामी उद्देशातून ‘जनसंवाद’ या नावानेच योग्य वेळी स्वतंत्र मुख्यपत्र सुरु करण्याबाबत विचारविनिमय व कृती साधावी.

५. जनसंवाद नियतकार्य (मिशन) आहे. लोकशाहीसाठी मूल्याधिष्ठित समाज गरजेचा आहे. अशा परिवर्तनासाठी राजकारणी अग्रक्रम देत नाहीत आणि

समाजकारणी स्वनियोजित कार्यात अथवा तत्त्वांत अडकून पडतात; असहायतेच्या भावनेतून सज्जन व्यक्ती, सत्शक्ती एकाकी पडते. एकूणच, समाजकारण दुर्लक्षित राहत आले आहे. देशात विखुरलेल्या ह्या शक्तीला एकत्रित करून, मानवविकासातून सुदृढ समाजनिर्मिती साधण्याचा प्रयत्न, हेच ह्या संघटनाच्या कामाचे स्वरूप असेल. ह्या मिशनच्या आधारे कृतीचा आराखडा बनवावा. वेगवेगळ्या कामांची तपशीलवार सूची बनवून विषयानुसार सल्लागार समित्या नेमाव्यात.

६. उपरोक्त मुद्दा पाचवे उदहारण : अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीच्या ‘वैज्ञानिक जाणिवा प्रकल्प’ या शाळा-कॉलेजातून राबवल्या जाणाऱ्या विशेष अध्यास उपक्रमासारखा सुसंस्कृत व कर्तव्यनिष्ठ नागरिक’ असा अभ्यासक्रम बनवणे.

७. जनसंवादच्या प्रत्येक सदस्याने पाहिलेल्या/अनुभवलेल्या इष्ट व अनिष्ट गोष्टींचे संकलन करावे. इष्ट गोष्टीना योग्य तन्हेने माध्यमांद्वारे प्रकाशझोतात आणावे. अनिष्ट गोष्टींच्या संदर्भात सुधारणा साधण्यासाठी त्या-त्या सदस्याने केलेल्या वा त्याला सुचलेल्या कृतीची यादी जनसंवादच्या त्रैमासिक बैठकीत चर्चेला घ्यावी.

८. उपरोक्त मुद्दा सातच्या आधारे एक त्रैमासिक अहवाल बनवून तो त्या संदर्भातील लोकप्रतिनिधींना सादर करावा. शिवाय, नंतर होणार असणाऱ्या त्रैमासिक बैठकीना त्या-त्या लोकप्रतिनिधीला उपस्थित राहण्याचे आवाहन करावे.

९. कोणत्याही चळवळीसाठी अर्थकारण महत्वाचे असते, सर्व दृष्टिकोनातून हे संसाधन (रिसोर्स) गरजेचे असते. सुरुवातीपासून ह्या बाबीवर विचार व्हावा. निधी जमवण्याचा

सर्वोत्कृष्ट मार्ग म्हणजे समाजातील सामान्य माणसाकडून लाभलेल्या देणाऱ्या.

१०. उपरोक्त मुद्दा नऊसाठी जनसंवादच्या सदस्यांनी सामान्य लोकांकडून, परिचितांकडून छोट्या रकमेच्या देणाऱ्या मिळवण्यासाठी विशेष प्रयत्न करावेत. प्रत्येक सदस्याने स्वनियोजित वार्षिक लक्ष्य सादर करावे व जनसंवादच्या त्रैमासिक बैठकीत त्यानुसारचा अहवाल सादर करावा.

११. प्रायोजक अथवा संस्थात्मक देणीदार अंतस्थ हेतूतून देणाऱ्या देतात; तशा देणाऱ्या स्वीकारताना योग्य ती काळजी घ्यावी.

१२. कायद्याचे पालन हे सुसंस्कृत समाजाचे महत्वाचे लक्षण. त्याच्या पालनातून राष्ट्रभावनापण समृद्ध होते. या मुद्याच्या संदर्भात महत्वाची बाब म्हणजे, कायदेशीर वर्तणुकीचा प्रत्येक नागरिकाला अभिमान वाटला पाहिजे. या भावनेच्या समाजातील वृद्धीसाठी प्रत्येक सदस्याने स्वतः: ती वृत्ती अंगीकारली पाहिजे व ती भावना त्या सदस्याकडून व्यक्त झाली पाहिजे. हे साधण्यासाठी जनसंवादचा सदस्य होण्यासाठी घ्यायच्या अधिकृत अर्जात योग्य त्या ‘प्रतिज्ञेचा’ समावेश साधावा.

१३. उपरोक्त मुद्दा बाराच्या प्रचार व प्रसारासाठी एक उदाहरण: जनसंवादच्या सदस्यांनी स्वतःच्या कार्यालयातील बसण्याच्या ठिकाणी वा वाहनावर अशा प्रकारच्या योग्य घोषणा (स्टिकर) चिकटवून ती वृत्ती जाहीर करावी; इतरांसाठीसुद्धा जनसंवादने असे स्टिकर उपलब्ध करून द्यावेत.

- ह. क. नाडगौडा

पुणे.

प्रमणधनी : १२२५ ६०५ ५९८

अविरस्मरणीय स्मारक

‘तरुण किसान’ ह्या वर्ध्याहून प्रकाशित होणाऱ्या पाक्षिकाचे संपादक आहेत प्रा. कृष्णा फाले; प्रत्येक अंकात तरुण भारतचे माजी संपादक मा.गो. वैद्य माणुसकी, ग्रामविकास, आत्मविकास वैगैरे ‘जनसंवाद’ च्या जिव्हाळ्याच्या विषयांवर देशातील सत्यघटनांच्या अनुषंगाने सामाजिदृष्ट्या काही परिणामकारक भाष्य करतात. योग्य ती परवानगी घेऊन ‘जनसंवाद’ च्या वाचकांसाठी अधुनमधून ते अनुभव, ती स्फुटं सादर करणार आहोत- तसे हे एक.

मृत व्यक्तीचे स्मरण करण्यासाठी कौटुंबिक संदर्भात विविध धर्मांत वार्षिक श्राद्ध तत्सम प्रथा पाळल्या जातात. सार्वजनिक जीवनात अशी आठवण लोकांच्या मनात जतन करण्यासाठी पुतळे उभे करून वा इस्पितळे, रस्ते, उद्याने अशा वास्तूना, सार्वजनिक ठिकाणांना त्या त्या मृत व्यक्तीचे नाव देऊन, त्या व्यक्तीला, तिच्या विचारांना आणि कर्तृत्वाला अभिवादन करण्याचा, अजरामर करण्याचा आपला प्रयत्न असतो; जेणेकरून इतरांनी त्या व्यक्तीपासून प्रेरणा घ्यावी.

आज तर, जिवंत व्यक्तीचेही जन्मदिन साजे होतात, पुतळे उभारले जातात! अशा तहेच्या स्मरणातून समाजाला किती स्फूर्ती मिळते, समाजाचा काय फायदा होतो, हे वादाचे मुद्दे ठरावेत.

सांप्रतच्या काळात अशा सांच्या प्रथा आवश्यक आहेत का? अर्वाचीन समाज-व्यवस्थेच्या दृष्टिकोनातून अशा प्रथांमध्ये आपण काही बदल साधू शकतो का? वाचकांशी पडताळून पाहण्यासाठी या संदर्भातील अनुभवाची दोन उदाहरणे देतो.

लाचलुचपतीच्या व्यवहारासाठी दूरध्वनीवर बोलाचाली चालू होती; सौदा झाला तो गांधीच्या फोटोचा रंग व प्रतींच्या संख्येवरून.

असे बरेच आहेत की त्यांना २ ऑक्टोबर हा बापूंचा जन्मदिन आहे हे माहीत नसते; तो दिवस त्यांच्या लक्षात राहण्याचे कारण वेगळेच आहे- ‘ड्रय डे’ असणारा राष्ट्रीय सुद्धीचा एकमेव दिवस म्हणूनच बरेच जण तो दिवस ‘साजरा’ करतात!

ह्या पार्श्वभूमीवर वैद्यांनी दिलेला पुढील अनुभव विचार करायला लावणारा आहे, परिणामकारक आहे. ह्या उदाहरणातून समाजातील अनेकजण स्फूर्ती घेतील, ही आशा.

हुतात्म्यांची स्मृती राहावी म्हणून त्यांचे पुतळे उभारण्याचे कार्य बरेच लोक करीत असतात. परंतु कर्नल के. के. सिंग यांनी वेगळ्याच आणि अभिनव मार्ग स्वीकारलेला आहे. त्यांच्या मुलाचे नाव उदयसिंग. ते सैन्यात मेजर होते. अलाहाबादला ७ ऑक्टोबर १९७४ ला उदयसिंगचा जन्म झाला. १९९२ मध्ये त्यांनी आर्मी पब्लिक स्कूलची परीक्षा उत्तीर्ण केली. त्यानंतर भारतीय सैन्याच्या विशेष पथकात ते भरती झाले. सन २००३ मध्ये जम्मू-काश्मीरात दहशतवादांशी लढताना उदयसिंगांना मृत्यू आला. ते हुतात्मा झाले. आपल्या या शूर पुत्राची स्मृती कायम ठेवण्यासाठी त्यांचे वडील के. के. सिंग, ज्या युनिटमध्ये उदयसिंग कार्यरत होते, त्या युनिटच्या सैनिकांच्या कमीत कमी चार मुलांचा शैक्षणिक खर्च करतात. के. के. सिंग म्हणतात, “माझा मुलगा अभ्यासात हुशार होता. त्याला पुस्तकांची खूप आवड होती. राष्ट्राकरता त्याने आपल्या प्राणांचे बलिदान केले. त्याची स्मृती कायम राहावी म्हणून मी ठरविले आहे की, कमीत कमी चार मुलांना दत्तक घ्यावे आणि ते शिकत असेपर्यंत त्यांच्या शिक्षणाचा सर्व खर्च करावा.” श्री. सिंग यांचा ह्या उपक्रम जसा अभिनव तसाच स्तुत्याही आहे, असे कोण म्हणार नाही?

शिरो
शिरो
शिरो

आधुनिक अर्थशास्त्राचे
निमती

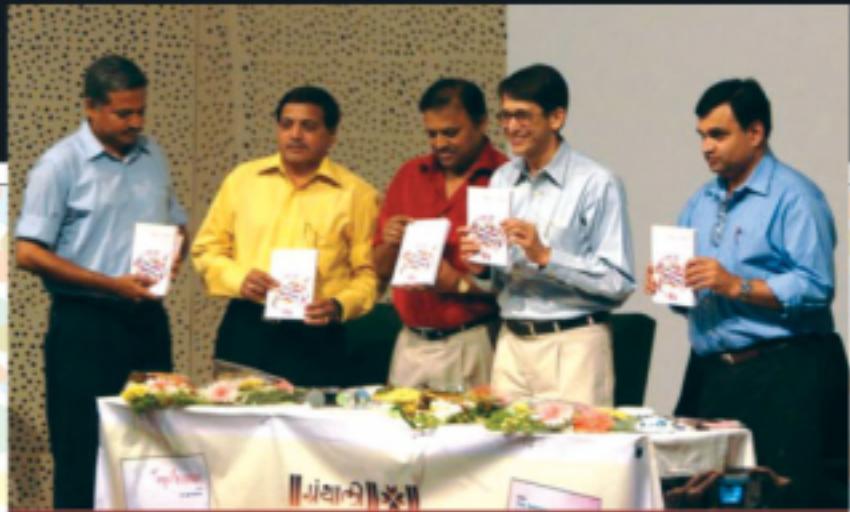
यशवंतराव पंडितराव
मूल्य १०० रुपये : सवलतीत ६० रुपये

बालकल्याण ते
बालकहक
माधुरी भिडे

मूल्य ५० रुपये : सवलतीत ३० रुपये

Tequila टकाटकचे प्रकाशन

धनंजय गांगाल, सुधीर गाडगीळ, अविनाश धर्माधिकारी,
रवी पंडित आणि भूषण केळकर

नियतीशी करार पुस्तकाचे प्रकाशन

लेखक संदीप जावळे, सुभाष वारे, लक्ष्मण माने आणि कपिल पाटील